

OSMANLI DEVLETİ'NİN “RESM-İ ÇİFT” UYGULAMALARINI YENİDEN DÜŞÜNMEK*

Osman Gümüşçü** - Emine Erdoğan Özünlü***

Öz

Osmanlı sosyal, ekonomik, idari ve askeri sisteminin timar temelli bir sistem üzerine inşa edildiği malumdur. Bu temel ise, adına çift-hâne sistemi denilen ve bir ailenin geçimini sağlayacak büyüklükte toprağı işlemesine dayanmaktaydı. Mülkiyeti devlete ait olan bu toprağı, “çift” adı veriliyor ve aile elindeki bu toprağı zorunlu haller dışında sürekli işlemekle yükümlü tutuluyordu. Ailenin işletme hakkını elinde tuttuğu bu toprak için devlete, yani onun temsilcisi sipahiye ödediğı vergiye, “*resm-i çift*” adı veriliyor ve bu ödemeyi aksatmadan yaptığı sürece, toprağı kontrolünde bulunduruyor, hatta işlediğı bu toprağı babadan oğula intikal ettirebiliyordu. Osmanlı yönetimi, fethettiğı bölgelerde öteden beri sürdürülen sosyal ve ekonomik düzeni başlangıçta olduğu gibi benimsemiş, gerekli durumlarda ise zamana yayarak bir takım değişikliklere gidebilmiştir. Bu bağlamda, reâyadan alınan en önemli vergilerden biri olan *resm-i çift*, imparatorluğun her tarafında farklı bedeller üzerinden alınabilmektedir. Esas itibarıyla topraktan alınan verginin “*alâ-ı evsât-ednâ*” olarak üç kategori üzerinden alınmasına rağmen, *resm-i çift* için çok farklı miktarların uygulanması izaha muhtaçtır. Gerçekten de belgeler ve çalışmalar üzerine yaptığımız taramada, Osmanlı topraklarında çift vergisi, mekâna ve zamana göre değişmekle birlikte bu verginin 6 ile 100 akçe arasında olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada bahsi geçen farklılığın nedenleri üzerinde durularak, Barkan ve diğerleri tarafından söylenen “*önceki yönetimlerden devralınan tarihi faktörler*”in tek sebep mi olduğu; yoksa bu husus yanında “*mekânsal faktörler*”in de etkili olup olmadığı sorusu cevaplandırılmaya çalışılmış ve özellikle “*arz-talep*” dengesinin ön plana çıktığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Resm-i çift, çift-hâne sistemi, çiftlik, Osmanlı tarımı, Osmanlı devleti.*

Abstract

Reconsidering the Practices of “Resm-i Çift” in the Ottoman State

It is known that social, economic, administrative and military systems of the Ottomans were based on the timar system. This system rested on the taming of the land that is large enough to earn a family's keep and was called “çift-hâne” system. The land whose proprietary right was on the state was named as “çift” and a family was enjoined to tame this land constantly except obligatory cases. The family could keep this land on condition that they pay the tax, called “*resm-i çift*”, to the cavalryman as the representative of the state without delay, and also the family was

* Bu çalışma, Prof. Dr. Osman Gümüşçü tarafından yürütülen 113K101 nolu TÜBİTAK/SOBAG projesinin bir bölümüdür. Katkılarından dolayı TÜBİTAK'a teşekkür ederiz.

** Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bl., Uluyazı, Çankırı.

*** Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Beytepe, Ankara.

able to referral this land from father to son. The Ottoman administration adopted the long-established social and economic order in the conquered lands and brought about some changes within time when it was necessary. In this context, *resm-i çift*, one of the most important taxes collected from the people, was collected in different amounts all over the empire. In essence, although the tax of the land was collected among three categories, “*alâ-ıvsât-ednâ*”, it is necessary to explain the variety of amounts for *resm-i çift*. An analysis on the documents and studies indicates that çift tax changed in accordance with time and space and it was between 6 and 100 akçe. Therefore, in this study, by focusing on the reasons of the mentioned differences, the question of whether “*historical factors taken over previous administration*” are the only reason as pointed out by Barkan and others; or “*spatial factors*” are also effective has been tried to be answered and it is concluded that especially the balance of the “*supply-demand*” came to the forefront.

Key Words: *Resm-i çift, the çift-hâne system, farmhouse, Ottoman agriculture, Ottoman Empire.*

Giriş

Osmanlı klasik döneminin temel niteliklerinden olan çift-hâne sistemi, bir ailenin geçimini sağlayacak büyüklükte toprağı işletmesine dayanmaktaydı. Rakabesi (çıplak mülkiyeti) devlete ait olan bu toprağı, “*çift*” adı veriliyor ve aile elindeki bu toprağı zorunlu haller dışında sürekli işlemekle yükümlü tutuluyordu. Ailenin işletme hakkını elinde tuttuğı bu toprak için devlete, yani onun temsilcisi sipahiye ödediğı vergiye, “*resm-i çift*” adı veriliyor ve bu ödemeyi aksatmadan yaptığı sürece, toprağı kontrolünde bulunduruyor, hatta işlemekte olduğı bu toprağı babadan oğula intikal ettirebiliyordu.

şimdiye kadar başta Barkan ve İnalçık olmak üzere, birçok araştırmacı tarafından ele alınan, hemen her cepheden aydınlatılmış olan *resm-i çiftin* bölgesel ve hatta yöresel olarak, neden farklı miktarlara karşılık geldiğı üzerine bir çalışma yapılmamıştır. Gerçi önce Barkan ve sonra da diğer araştırmacılar Osmanlı’nın fethettiğı bölgelerde, daha evvelki uygulamaları devam ettirerek, “*kadîmden olgelen*”e sadık kaldığı ve dolayısıyla farklı uygulamaların kökeninin buradan kaynaklandığını belirtmişlerdir. Ama acaba tarihî faktör olarak isimlendirebileceğimiz bu husus, *resm-i çiftteki* bütün farklılıkları izah etmeye yeterli midir? Bize göre, aynı bölgede, aynı tarihî geçmişe sahip dar mekânlarda bile çok farklı uygulamaların bulunması, bu hususta yapılan izahların pek de yeterli olmadığını göstermektedir.

Esasen bu farklılıktan önce, Osmanlı Devleti’nin, reâyâdan alınan vergide “*adil olmak*” amacıyla “*çift toprakları*”nı, tarladaki yerel toprak kalitesi farklılıklarına bağılı olarak “*alâ-ıvsât-ednâ*” olmak üzere üç kısma ayırdığı ve *resm-i çifti* de bu üçlü tasnif üzerinden aldığı bilinmektedir (Bkz. Tablo 1). Böylece verimli, iyi topraklarda en küçük; verimsiz, kötü topraklarda en büyük ve nihayet orta kalite topraklarda orta büyüklükte toprağın işletilmesi temin edilerek, bu toprakları ellerinde bulunduranlardan aynı miktarda *resm-i çift* vergisi alınmış, bu sayede “*adaleti sağlamak*” için herkesten gelirine göre vergi

alınması yoluna gidilmiştir. Ancak bu uygulama izaha muhtaç bir konuyu, Osmanlı'da resm-i çift miktarındaki farklılıkların oluşması meselesini de beraberinde getirmiştir.

Üçlü kategori noktasından bakıldığında, resm-i çift vergisinde son derece adil bir uygulama yapıldığı görülebilir. İşlenen toprağın bu şekilde bir ayrıma tabi tutulması, bütün ülke topraklarında geçerliydi ama bu üçlü tasnifin uygulandığı bütün eyalet, sancak, kazâ ve hatta nahiyelerden/köylerden aynı miktarlarda resm-i çift alınmıyordu. Dolayısıyla toprağın verimine göre üç kısma ayrılması, bütün imparatorlukta farklı vergi miktarlarını açıklamaya yetmediği gibi, bu husustaki farklılık sorununu daha da derinleştirmektedir. Çünkü bütün imparatorlukta resm-i çift vergisi aynı olursa, topraktaki üçlü tasnif, reâyâ için geçerli bir adalet ve eşitlik kaynağı olabilirdi. Verimli ama küçük olan toprakta yapılan üretim miktarı, verimsiz ama daha büyük olan toprakta yakalanabilmekteydi. Bu anlamda reâyânın üretim yaptığı toprak üzerinden adalet temin edilmeye çalışılmıştır ama, bu defa resm-i çift miktarlarındaki farklılıklar "*adalet yanında eşitlik ilkesi*"nin teminini engellemiştir.

Aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere (Bkz. Tablo 1), alâ toprakta en küçük arazi miktarı 60 dönüm, ednâ toprakta ise 180 dönümdür. Bu arazi miktarı, elinde farklı büyüklükte toprak bulunduran reâyânın birbirine yakın miktarda üretim yapmasına yeterli olmaktadır. Fakat yukarıda da belirtildiği gibi, farklı bölgelerde farklı resm-i çift miktarının varlığı buradaki eşitliği bozmaktadır. Peki bu durumda, bütün uygulamalarında "*daire-i adliye*" dışına çıkmamaya çalışan Osmanlı Devleti, neden timar sisteminin geçerli olduğu bütün topraklardan aynı vergi miktarını almamıştı? Bu farklı uygulamaların temelinde ne yatmaktadır? Farklılığın tek sebebi "*kadime olan bağlılık*" mıdır? Öyle olsa bile, Osmanlı'dan önce bu topraklarda hüküm süren devletlerin farklı vergi miktarları almalarında hangi faktörler etkili olmuştur? Gerçekten de, temelde Osmanlı öncesi uygulamalara bağlı olarak her sancakta ve hatta aynı sancak içerisinde bile çeşitli miktarlarda olan resm-i çift miktarının farklılaşmasında acaba mekânsal özelliklerin bir etkisi var mıydı? Bu ve benzeri sorulara cevap bulabilmek amacıyla, öncelikle Anadolu'daki her eyalet/sancak, kazâ ve hatta nahiyedeki resm-i çift rakamları belirlenerek, bir harita üzerinde gösterilecek ve bölgesel özellikler (yer şekilleri, toprak, iklim vb.) dikkate alınarak, vergi miktarlarında mekânsal farklılaşmanın etkili olup olmadığı irdelenecektir. Bu bağlamda şimdiye kadar yapılmış diğer çalışmalar ile tarafımızdan yapılan araştırmalarda elde ettiğimiz bilgi ve belgelerden yola çıkılarak bir değerlendirme yapılacak, bahsi geçen sorulara tatmin edici cevaplar bulunmaya çalışılacaktır.

Aşağıdaki tabloda da görüleceğı üzere reâyâdan resm-i çift için çok farklı ücretler alınmaktaydı. Bu farklılaşmanın mekânsal sebepleri, başta ölkemizin yer şekilleri, tarımsal arazilerin nitelikleri ve tarım toprağı miktarları çerçevesinde izah edilebilir mi? Elbette klasik dönem şartlarında olmamakla birlikte, günümüzdeki tarım toprağı miktarları, bu konu için en iyi değerlendirme yapmaya fırsat verecek veridir. Çalışma sonunda bu soruya bir cevap bulunabilirse, hâlen üzerinde çalıştığımız “*Türkiye'nin İskân Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler*” projesindeki kaybolan yerleşmeler meselesinde resm-i çiftten alınan farklı vergi oranlarının bir etkisinin olup olmadığı da test edilecektir. Zirâ, kayıp köylerin oluşmasını sağlayan en önemli husus, “*göçler*” olduğuna göre, acaba resm-i çift ödemelerinin düşük veya yüksek olmasının göçlere bir etkisi var mıydı? Elimizdeki bilgi ve belgelerden bu etkiye dair bir ipucu veya daha ciddi bir kanıt bulunabilir mi? gibi sorulara da bu sayede cevap bulunmaya çalışılacaktır.

Tablo 1- Kanunnâmelere göre bölgelerin çift büyüklükleri (dönüm)

No	Mekân	Verimli (Alâ)	Orta (Evsât)	Verimsiz (Ednâ)	Açıklamalar
1.	Arabgir	80	100	150	
2.	Aydın	60	80	130-150	
3.	Bayburd	80	100	130	
4.	Diyar-ı bekr	80	100	150	
5.	Erzurum ve Pasin	80	100	130	
6.	Gerger-Kâhta	60	80-100	110-120	
7.	Hüdavendigâr	70-80	100	130-150	
8.	Karahisar-ı Şarki	80	100	150	
9.	Kars-ı Maraş	60	80-90	120	
10.	Kemah	80	100	130	
11.	Konya	60	80-90	120	
12.	Kütahya	60	80-90	120	Be-gayet ednâ 150
13.	Maraş	60	80-90	120	
14.	Menteşe	70-80	100	150	
15.	Mora	80	100-120	150	
16.	Musul	80	100	150	
17.	Semendire	70-80	-	120-130	
18.	Pojega	60	80-90	120-130	
19.	Rum eyaleti	80	100	130	
20.	Serim	60	80-90	120-130	
21.	Sivas	80	100	130-150	
22.	Çemişkezek	-	-	180	(dağlık yerde)
23.	Gürcistan	-	-	180	(dağlık yerde)
24.	Anadolu eyaleti yaya-müsellemler	70-80	100	130-150	

Kaynak: Barkan 1943, Akgündüz (1990a, 1990b, 1991, 1992b, 1993, 1994a, 1994b), Orbay 2011.

Burada bir hususu hatırlatmakta yarar vardır: O da sadece resm-i çift konusu bile yeterince farklı ve şümüllü bir uygulama olduğundan, konuyu daha fazla karmaşıktırmamak için nim çift, bennâk, ekinli bennâk, kara, caba ve mücerred gibi bağlantılı kavramlara girilmeyecektir. Zira bu husus hem zaman hem de mekân bakımından bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Yalnız yeri geldikçe değinilecek bu kavramlar yardımıyla, resm-i çift bahsi desteklenerek konu daha anlaşılır kılınmaya çalışılacaktır.

Osmanlı çifti/çiftliği ve ilgili uygulamalar

Osmanlı'da çift ya da çiftlik, timar sistemi¹ dâhilinde yer alan miri arazilerde tahrir yapılması sonucunda toprağın bağ ve bahçeler dışında işlenmek üzere belli birimlere, yani bir çiftçi ailesinin işleyebileceği büyüklükteki parçalara ayrılmasıdır. Esas itibarıyla çiftlik, ziraat yapılan yer anlamına gelmekte olup, genellikle *"bir çift öküzün işleyebileceği arazi"* olarak izah edilmektedir. Bu tanıma rağmen bir çiftlik arazinin bulunduğu yer, toprağın verimliliği ile orantılı olarak alâ (verimli) (60-80 dönüm), evsât (orta halli) (80-100 dönüm) ve ednâ yani az verimli (100-150 dönüm arası) olarak tasnif olunmaktadır.² Bununla birlikte Çemişkezek ve Gürcistan'ın bazı dağlık ve az verimli yerlerinde 180 dönümün bir çiftlik itibar edildiğini de söylemek gerekir.³ Esas itibarıyla ve genel hatlarıyla söylemek gerekirse, bu çiftliklerin genel olarak bir hanenin geçimi sağlamasına ve devlete verilen "kira"yı ödemek için yetecek büyüklükte arazi parçalarını tanımlamak için kullanıldığı belirtilmelidir.⁴

H. İnalçık, yakın tarihli bir yazısında çift ve çiftlik konusunda şu bilgileri vermektedir: *"Osmanlılar, bir ülkeyi ilhak etmeye karar verdikleri zaman, idari-siyasi otoriteyi temsil eden bir sancakbeyi ve Osmanlı kanunlarını ve adalet mekanizmasını temsil eden bir kadı tayin ederlerdi. Osmanlı idaresi, Kanun-ı Osmani denilen belli bir rejimin uygulanmasını temsil etmektedir. Bu rejim, kesin ifadesini sancak kanunnâmelerinde almıştır. Osmanlı rejimi; tarım topraklarının miri arazi rejimine tabi olması, tarım üretiminin ve vergilemenin çift-hâne sistemi denilen bir sistem altına alınması ve nihayet timar sisteminin uygulanması demektir. Çift-hâne sistemi, bütün Osmanlı sosyal-siyasi sisteminin temelidir. Bu gerçeği otuz yıldan beri çeşitli yazılarımda açıklamaya çalıştımsa da, henüz anlayamamıştır. Kısaca çift-hane sistemi, köylü aile emeğine dayanan küçük aile çiftliklerinin tarım ekonomisinin temel kurumu*

¹ Detaylı bilgi için bkz. Barkan 1993, s.286-333.; Beldiceanu 1985.

² Barkan 1943, s.47.; Ünal 2011, s.170.

³ Çağatay 1947, s.497.

⁴ İnalçık 1998, s.18.

halinde uygulanması anlamındadır. Bütün Osmanlı kanunnâmeleri ve bürokratik önlemler, bu temel tarımsal-sosyal sistemin sürdürülmesi amacına yönelmiştir. Osmanlı tahrir sistemi bu rejimin gerçekleştirilmesi için uygulanan bir yöntemden ibarettir. Başka deyimle, bu rejim köylü üretim birliklerini yani haneyi ve tarım üretimi ile aile çiftliğini miri arazi rejimi altında doğrudan doğruya devlet kontrolü altına sokan, böylece merkezi mutlak imparatorluk idealini gerçekleştirmeye yönelik bir rejimdir. Kayda değer ki, Osmanlı'nın varis olduğu Bizans İmparatorluğu'nun parlak dönemlerinde de tamamıyla buna benzer bir rejim hâkimdi. Merkeziyetçi bir bürokrasi, köylü aile ünitelerini sürdürmeyi bir esas politika olarak uygulamaktaydı. Bir kelimeyle biz, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarını birer “köylü imparatorluğu” olarak vasıflandırabiliriz”.⁵

Halil İnalçık'ın çalışmalarında ısrarla vurguladığı çift-hâne sistemi, Osmanlı tarım ekonomisi açısından büyük bir önem arz etmektedir. Zira onun ifadesiyle aile emeğine dayalı bu köylü çiftliği sistemi, tarımsal üretimin ve kırsal toplumun temel yapı taşlarından biriydi. Osmanlılardan önce de var olan, kökleri çok eskiye dayanan bu sistem, Roma'daki *iugum-caput* ile Bizans'taki *statise* veya *zugokefalai*'ye denk düşmekteydi. Bu sistemin esas unsurlarını bir çift öküzle işlenebilecek büyüklükte olan ve çiftlik olarak tanımlanan belirli bir toprak birimini tasarruf eden evli, bir köylü ailesi (hâne) oluşturmaktaydı. Bir diğer ifadeyle bu sistemi, emek kaynağı olarak hane halkı, koşum gücü olarak bir çift öküz ve bu bir çift öküzle işlenebilir boyutlarda bir birim meydana getiren ve tahıl üretimine hasredilmiş bulunan tarlalar oluşturmaktaydı. Bu sistemde en önemli husus, devletin çift-hâne birimlerinin bütünlüğünü koruma kaygısıyla tarım alanlarını devlet mülkiyetine (miri) almasıdır. Bu sebeple Osmanlı arazi rejiminde köylü daimi bir kiracı konumundaydı ve bu kiracılık babadan oğula geçen irsi bir tasarruf hakkıyla nesilden nesile intikal edebiliyordu. Dolayısıyla devletin bir anlamda çiftlik biriminin bölünmezliğini kanun hükmünde devlet garantisi altına aldığını söylemek mümkündür.⁶ Hattâ bu minvâlde çiftçilerin toprağı sebepsiz yere üç yıldan fazla üst üste nadasa bırakmasına, ekip biçtiğı yeri boş (boz) bırakıp gitmesine ve başka bir sanatla meşgul olmasına dahi izin verilmezdi.⁷ Devlet, çiftini çubuğunu terk eden kişiler için “çift-bozan vergisi” adı altında bir vergi koymak suretiyle bir anlamda hem caydırıcılık yaratmaya hem de denetimi elde tutmaya çalışmıştır.⁸

⁵ İnalçık 2012, s.6.

⁶ İnalçık 2000, s.189-190.; Genç 2002, s.60-61.

⁷ Ünal 2011, s.170.

⁸ Genç 2002, s.60-61.

Esasen bu durumu olağan karşılamak gerekir. Zira vergiler, Osmanlı Devleti mekanizmasının işlerliği açısından büyük bir öneme sahipti ve büyük bir kısmı da köylüler tarafından ödenmekteydi. Köylüler, gerek nakdî gerekse aynî olarak devlet ekonomisine katkıda bulunmaktaydılar. Yetiştirdikleri ürünler tüccarlar ya da mültezimler tarafından şehre getirilir ve böylece şehirlilerin iaşeleri temin edilmeye çalışılırdı. Gerek tarım sektörünün köylüler bakımından çok da kârlı bir iş olmaması gerekse zaman zaman iklim değişiklikleri ve kuraklık yüzünden hasadın kötü olması⁹, köylülerin köylerini terk etmesine sebep olabilmekteydi. Devlet, her zaman başaramasa da, köylülerin köylerini terk etmelerini engellemeye çalışmaktaydı.¹⁰ Çift-bozan vergisinin uygulanması bu durumun önemli göstergelerinden biridir. Zira bu verginin en temel sebebi, bir anlamda sanayi öncesi tarım toplumu hüviyetine sahip olmanın getirdiği zorunlulukların bir sonucu olarak emek üzerinde bir kontrol mekanizması yaratmaktı. Burada kontrolden kastedilen husus, köylünün tasarruf ettiği toprağı işlemesi ve işlemeyip terk ettiği takdirde de devlete karşı bazı yükümlülükleri yerine getirme zorunluluğudur¹¹.

Elbette bunun başlıca sebebi, bütün sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun temelinde tarım ve hayvancılığa dayalı bir ekonomik yapıya sahip olmasıydı. Bu durum başta tarım ve hayvancılık olmak üzere sanayi ve hizmet sektörlerinin de dâhil olduğu bütün ekonomik hayatın sıkı kurallara, kanunlara ve denetime tabi olmasına yol açmaktaydı. Dolayısıyla bu denetim, toprak için de geçerliydi. Çift-hâne sistemi bünyesinde vergi vermekle mükellef halktan alınan resm-i çift de aynı şekilde kanunlarla belirlenmiş ve Osmanlı yönetiminin belirlediği sosyal ve ekonomik hedefler gereği, en azından klasik dönemde sıkı bir şekilde uygulanmaya çalışılmıştı.

Bu sıkı denetimin en büyük sebebi, insanların tüm ihtiyaçlarını karşılamaktır. Özellikle de üretilen malın ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması devletin asıl gayelerinden biridir. Bunun için de hammaddenin ilk üretiminden tüketiciye ulaşmasına kadar, bütün aşamaları denetime tabii tutulurdu. Bu durum iâşe (provizyonizm), gelenekçilik (tradisyonizm) ve fiskalizm ilkelerinin Osmanlı ekonomisinin dayanağını oluşturmasını da zorunlu hale getirmekteydi. Bu ilkeler içerisinde provizyonizm, bir anlamda iktisadi faaliyete tüketici açısından bakan görüşün dayandığı ilkedir. Devlet, insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmek için de her sektörde üretimi arttırmayı teşvik etmiş ve üretimi arttırmak için de yeni tarım

⁹ White 2011, s.170.

¹⁰ Faroqhi 2001, s.82-83.

¹¹ Barkan 1980, s.881; Erdoğan Özünü ve Gümüşçü 2016, s.37.

alanları açmayı özendirmek, bazı malların yurt dışına ihraç edilmesini yasaklamak ve kapitülasyonlar yardımıyla yurt dışından ithalat yapmayı teşvik etmek gibi bir takım politikalar izlemiştir. Devletin bu husustaki hassasiyeti öyle bir düzeydeydi ki, zirai üretimin başlıca tüketim bölgesi olan “kaza”nın ihtiyaçları karşılanmadan üretimin başka yerlere aktarılmasına izin verilmezdi.¹²

Resm-i çift ve miktarındaki farklılıklar

Resm-i çift” yani *çift resmi*, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bir çiftlik veya bunun yarısı kadar arazi tasarruf eden, sancak tahrir defterlerinde raiyyet olarak kaydedilmiş bulunan, köyde veya şehirde oturan Müslüman reayadan senede bir defa alınan vergidir. Bu durumun istisnalarının olduğunu ve Tırhala’da olduğu gibi bazı bölgelerde bu verginin arazi süren şehirlilerden alınmadığını, bununla birlikte askeri sınıftan olan ve reâyâ sayılmayan sipahilerden ise çifte sahip olduklarında alındığını ayrıca zikretmekte yarar vardır.¹³ Şehirli, ziraat topraklarından bir çift tasarruf ederse, çift resmi öder, fakat çifti bıraktığı anda bundan kurtulurken, köylüler böyle bir halde çift resmini ödemeğe devam ederlerdi.¹⁴

H. İnalçık’a göre, kulluk akçası veya raiyyet resmi olarak da adlandırılan çift resmi, köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarının toplamından ibarettir ve bu hizmetler Osmanlı devrinde bazı yerlerde aynen devam etmiştir. Bu yüzden Osmanlı çift-resmi, bir taraftan toprağa bağlı bir vergi, diğer taraftan şahsi bir vergi veya bir hane vergisi olarak da adlandırılabilir.¹⁵

Bu noktada bir hususu açıklamakta yarar vardır. Çift resminin kime ait olduğu meselesinin daha çok arazinin tasarruf ve tahsis şekliyle alakalı olduğunu, mülk ise malikâne sahibinin aldığı, vakıf ise vakfın şartına bağlı olduğunu, mîrî arazide ise serbest olup olmayışına göre değiştiğini söylemek gerekir. Bilindiği üzere serbest timarlarda çift resmi timar sahibine aittir, serbest olmayanlarda ise bazı yerlerde serbest timar gibi resmin hepsini timar sahibi alırken bazı yerlerde bir kısmını beylerbeyi, sancak beyi veya subaşılar alırdı.¹⁶ Bununla birlikte -1522 tarihli Hamid livası kanunnamesinde olduğu gibi¹⁷ - çift

¹² Genç 2002, s.60-61.

¹³ Çağatay 1947, s.496-497.

¹⁴ İnalçık 1993, s.39.; Rumeli’de Vidin Sancağında bulunan Feth-i İslam (Kladovo), İserlik (Svrlig), Belgrad (Belogradçik)’da yaşayan şehirli Müslüman halk, resm-i çift ödemekteydi. Bkz. Kayapınar 2011, s.317; XVI. yüzyılda Kili, Akkırman ve Bender’de de şehirli Müslümanlar resm-i çift vergisine tabiydiler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Veinstein 1981, s.276.

¹⁵ İnalçık 1993, s.36-37.

¹⁶ Çağatay 1947, s.498.

¹⁷ Akgündüz 1992b, s.100.

resminin bütününe timar erlerine bırakıldığı, sancakbeyi ve subaşlıların aldıkları hisselerin kaldırıldığı, buna karşılık sancakbeyi ve subaşlılara başka gelir kaynaklarının (bedel-i âher) tahsis edildiği de görülmektedir. Z. Arıkan'a göre, çift resminin eklentileriyle birlikte doğrudan doğruya timar erlerine bırakılıp sancakbeyi ve subaşlılara başka gelir kaynakları bulunması, düzenli bir vergi sistemine doğru ileri bir adım olarak görülmektedir. İmparatorluğun diğer sancaklarında da böyle bir çözüme gidilmesi, Kanuni'nin ilk yıllarında reâyâ-sipahi ilişkilerinin yeniden gözden geçirildiğini ve eski "feodal" kalıntıların izlerinin silinmesine çalışıldığını göstermektedir.¹⁸ Neşet Çağatay'a göre, kanunnamelerde Mart ayında alındığı belirtilen çift vergisi, Anadolu Beyliklerinde muhtelif zamanlarda alınırken, sonradan genel ve belirli bir zaman dilimine tahvil edilmiştir.¹⁹

Çift vergisinin Osmanlılarda ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle beraber daha önceki uygulamalardan intikal ettiği ihtimal dâhilindedir. Nitekim Anadolu Selçukluları'nda "*çift akçesi*" adını taşıyan ve bir dinar değerinde olan bir verginin varlığı bilinmektedir. Bizanslılar'da da "*pronoia*" (timar) sahibinin köylüden aldığı bir vergi çeşidi (praktika) mevcuttu. Bu durumda söz konusu verginin orijinal izlerinin Bizans'tan alınan Batı Anadolu ve Trakya bölgelerinde görüldüğü ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Nitekim verginin ilk uygulamasına dair ipuçlarına Fatih Sultan Mehmed Kanunnâmesi'nde rastlamak mümkündür. Buna göre çift resmi, köylünün sipahiye karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu yedi hizmetin nakde çevrilmiş şekliydi. Kezâ belgelerinde *kulluk akçası* veya raiyyet resmi olarak tavsif edilen bu verginin Fatih kanunnamesinde bu yedi hizmet (kulluk) veya karşılığının nakit miktarları üç gün şahsi hizmet veya karşılığı 3 akçe, bir araba ot veya karşılığı 7 akçe, yarım araba saman veya karşılığı 7 akçe, bir araba odun veya karşılığı 3 akçe, araba ile hizmet veya karşılığı 2 akçe olmak üzere toplam 22 akçe olarak belirtilmişti. Buradan da anlaşıldığı üzere çift resmi birtakım hizmetlerin toplamı olup köylünün eski feodal yükümlülüklerinin nakde çevrilmiş karşılıklarını oluşturmuş ve böylece şahsi vergi olmaktan çıkarak toprağa bağlı bir statüye kavuşmuştu. Daha sonraları bir arazi vergisi haline gelen çift resmi, XVI. yüzyılda Ebussuud Efendi tarafından şer'i vergiler (harâc-ı muvazzafa) arasında değerlendirilmişti.²⁰ Bu konuda sonuç olarak şunu söylemek mümkün gözükmektedir: Bir anlamda eski feodal yükümlülükler paraya dönüştürülerek genişlemiş ve tipik birer Osmanlı vergisi kimliği kazanmışlardır. Bu durum da Osmanlı devletinin yerleşip kökleşmesini ve para ekonomisinin gelişmesini sağlamıştır.²¹

¹⁸ Arıkan 1983, s.53-55.

¹⁹ Çağatay 1947, s.498-499.

²⁰ İnalçık 1993, s.39.; Emecen1993, s.309-310.

²¹ Arıkan 1983, s.37-38.

Geniş bir mekâna yayılan Osmanlı devletinde, yerel değerlerin dikkate alınarak “*kadim kuralların uygulanması*” nedeniyle, diğer birçok konuda olduğu gibi hemen her yerde bir çiftin büyüklüğü ve çiftlerden alınan resm-i çift miktarı oldukça farklıydı. Meselâ, İsfendiyaroğlu Kasım Bey’in bazı şahısları avârizdan muaf kılarak 30 akçe çift resmi aldığı, ya da Dulkadiroğlu Alaüddevele Bey’in resm-i çift olarak 80 akçe aldığı,²² Diyarbekir vilayetinde Hasan Padişah zamanında, 72 karaca akçe (24 Osmani akçe) alındığı gibi²³, yine daha önceki yönetimler zamanında alınan vergi miktarını, o dönemde geçerli olan para birimleri (eşefi, tenge, şahruki, karaca akçe) ile kaydedildiği başka sahalarda da bulunmaktaydı (Bkz.Tablo 2).

Tablo 2- Osmanlı Devleti’nde bölgelere göre uygulanan resm-i çift miktarları

No	Mekân+	Tarih	Resm-i çift (akçe)	Kaynaklar	Açıklama
1.	Ankara	1523	37	Barkan 1943, 34; Akgündüz 1992b, 68; Erdoğan 2004, 140 ²⁴	
2.	Antalya hisar erenleri		30	Akgündüz 1996, 504	
3.	Antalya, Karahisar		30	Akgündüz 1990b, 53	
4.	Arabgir	1518	24	Barkan 1943, 171	
5.	Aydın	1455	30	İnalçık 1993, 40	
		1528	33	Barkan 1943, 6	
6.	Ayıntâb	1536 ve 1574	40	Özdeğer 1988, 34	
7.	Azez	1546	40	Akgündüz 1992b, 625	
8.	Azez ve Ekrad	H.996	40	Akgündüz 1994b, 366	
9.	Bayburd	1516	50	Akgündüz 1991, 290	
10.	Behisni		50	Akgündüz 1991, 360	
		1559	34	Akgündüz 1993, 276	
11.	Biga	1517	33	Barkan 1943, 19	
12.	Biga/Dimetoka köyü	1574	100	İnalçık 1993, 40; Akgündüz, 1990a, 171	Bu köydeki Müslüman olmuş ortakçılar

²² Uzunçarşılı 1970, s.148.

²³ İlhan 2000, s.99

²⁴ Ayrıca bkz. Ankara Kanunnâmesi, BOA-MVAD-438, 336; BOA-TD-117, 1.

Osmanlı Devleti'nin "Resm-i Çift" Uygulamalarını Yeniden Düşünmek

13.	Birecik		1518	50	Akgündüz 1991, 236		
			1536	40	Akgündüz 1992b, 631		
14.	Bitlis		Tarihsiz	48	Barkan 1943, 192		
	Bitlis	Adilcevaz, Hoyt, Gezenç, Boğnat, Umurbey ve Gevaş nahiyeleri		35	Barkan 1943, 193		
		Gayri nahiyelerde		55	Barkan 1943, 193		
15.	Bolu		1528	33	İnalçık 1993, 40		
				46	Akgündüz 1990b, 53		
	Bolu	Bolu, Çağa, Mengen	1528	46	Barkan 1943, 29; Uysal 1982, 52-53		
		Ahi Dodurga/ Todurga nah.		33	Uysal 1982, 52-53; Akgündüz 1990b, 53		
		Divan-ı Dengirgerü		51	Akgündüz 1990b, 53		
		Divan-ı Emir Yunus ve Sule ve İlyas Beğ		14	Akgündüz 1990b, 53		
		Divan-ül Yar/Bar		36	Akgündüz 1990b, 53		
		Ereğli nah.		34	Barkan 1943, 29; Akgündüz 1990b, 53; Uysal 1982, 52-53		
		Feleküddin mülkü		30	Akgündüz 1990b, 53		
		Gerede	1528		46	Barkan 1943, 29	Gerede nahiyesinde birkaç nevi üzere alınmıştır
					51	Uysal 1982, 52-53	
					34	Akgündüz 1990b, 53	
		Hızırbeyili/ Hıdırbeğili nah.		42	Barkan 1943, 29; Akgündüz 1990b, 53		
		Kıbrıs nah.		23	Barkan 1943, 29; Akgündüz 1990b, 53		
Konrapa nah.		18	Akgündüz 1990b, 53				

Osman Gümüşçü - Emine Erdoğan Özünlü

		Mudurnu nah.		19	Akgündüz 1990b, 53	
		Onikidivan		33	Akgündüz 1990b, 53	
		Ulus nah.		30	Akgündüz 1990b, 53	
		Ulus, Onikidivan, Yedidivan, Mudurnu, Konrapa, Todırğa		33	Barkan 1943, 29	
		Viranşehir		43	Akgündüz 1990b, 53	
		Yedidivan nah.		33	Akgündüz 1990b, 53	
		Yenice		29	Barkan 1943, 29	
16.	Bozok			12	Barkan 1943, 128	Yürükler
17.	Çatalca	1506		22	Akgündüz 1990b, 518	
18.	Çemişkezek	1541		50	Barkan 1943, 188	Kuhistan olduğu belirtilmiş
19.	Çingane livası	1541		12	Barkan 1943, 243	Yörük, canbaz, Tatar taifesi için
20.	Çirmik	1518	10, (5 tenge)		Barkan 1943, 167	
		Kanuni	-		Barkan 1943, 169	Yerinin az olduğu belirtilmiş
21.	Çirmik/Ebu Tahir nah.	Kanuni	-		Barkan 1943, 170	
22.	Çorum	1466		57	İnalçık 1993, 40	
23.	Çüngüş	Yavuz		16 (8 tenge)	Akgündüz 1991, 247	
24.	Denizli (Lâzkiyye)	1530 ve 1571		32	Gökçe 2000, 334	
25.	Divriği	Kanuni		50	Akgündüz 1993, 250	
26.	Diyarbakir	1518	24 (72 karaca akçe)		Barkan 1943, 145	
27.		1540	50		Barkan 1943, 132	
28.	Edirne	1528		22	İnalçık 1993, 40	
29.	Eğirdir			57	Akgündüz 1990b, 53	
30.	Eğri/Macaristan			57	Uysal 1982, 52-53	Hisar erenleri tımarı
31.	Ergani/Çüngüş ve Hisaratın nah.	1518		16, (8 tenge)	Barkan 1943, 152	
32.	Ergani/Hisaranuği nah.			24, (12 tenge)	Barkan 1943, 153	
33.	Erzincan	1516		50	Barkan 1943, 181	
34.	Erzincan/Tercil nah.			18, (3 şahruki)	Barkan 1943, 148	Ve giriş yapıldı

Osmanlı Devleti'nin "Resm-i Çift" Uygulamalarını Yeniden Düşünmek

					her çift başına 4 şahruki daha alınmış ki 24 Osmanî akçesi olur
35.	Erzurum	1540	50	Barkan 1943, 63	
		H.1000	50	Akgündüz 1994b, 335	
36.	Gelibolu	1474	22	İnalçık 1993, 40	
		1519	22	Barkan 1943, 235	
37.	Gerger	1559	34	Akgündüz 1993, 276	
38.	Gerger, Kâhta	1519	6	Akgündüz 1991, 363	
39.	Gerger, Kâhta, Behisni		34	Barkan 1943, 116	
40.	Germiyan	Yavuz	32	Tuncer 1987, 24	
			30	Akgündüz 1996, 504	
41.	Haleb	1570	40	İnalçık 1993, 40	
		Kanuni ve 1536	40	Akgündüz 1992b, 646 ve 657	
42.	Hamid/Hamidili	II.Bayezid	42	Akgündüz 1990b, 53	
		1528	42	Barkan 1943, 32	
43.	Harput	1518	50	Barkan 1943, 165.; Ünal 1989, 129	
44.	Hıms	1551	40	Akgündüz 1992b, 680	
45.	Hını/Hani nah.		18, (9 tenge)	Barkan 1943, 148	
46.	Hüdavendigar	1487	33	Barkan 1943, 2; Akgündüz 1990b, 53	
			32	Akgündüz 1996, 504	
47.	İçil	1584	36	Barkan 1943, 48; Akgündüz 1994b, 403	
48.	İmroz	1519	75	Barkan 1943, 237	Balabanlu ve İskender mevkileri
49.	Kahta	1559	34	Akgündüz 1993, 276	
50.	Karahisar/ Karahisar-ı Sahib	XVII. yy	30	İnalçık 1993, 40	
		Kanuni	30	Akgündüz 1992b, 114	
		1572	33	Bulduk 2013, 186	

Osman Gümüşçü - Emine Erdoğan Özünlü

51.	Karahisar-ı Şarki	1547	57	Acun 2006, 117	
52.	Karaman eyaleti	1528	36	Barkan 1943, 47	
53.	Karaman Yörükân		57	Akgündüz 1991, 329	
54.	Karesi	1576	33	Barkan 1943, 22	
55.	Kayseriye	1500	57	Barkan 1943, 56	
56.	Kemah	1516	50	Akgündüz 1991, 299.; Miroğlu 1990, 179	
57.	Kengiri	1578	57	Barkan 1943, 35	Livâ-i mezbûrun çifti vilâyet-i Anadolu'da sâ'ir sancaklar resmi çiftinden ziyâde olmağın
58.	Kığı		50	Akgündüz 1991, 266	
59.	Kili	Kanuni	12	İnalçık 1993, 41	Kili şehri reayası
60.	Kocacık Yörükleri	1584	12	Barkan 1943, 264	
61.	Kocaili	1624	33	Barkan 1943, 33	
62.	Kütahya	1528	32	Barkan 1943, 23	
63.	Malatya	1559	50	Barkan 1943, 116; Akgündüz 1993, 276	
		1530	50	İnalçık 1993, 40	
64.	Malkara	1456	22	İnalçık 1993, 40	
65.	Mardin	1518	50	Barkan 1943, 158	
66.	Menteşe		30	Akgündüz 1990b, 53	
		I. Ahmed	33	Akgündüz 1996, 504	
		XVII. yy	30	İnalçık 1993, 40	
67.	Mora	1716	60	Barkan 1943, 326	
68.	Musul	III. Murad	50	Barkan 1943, 174	
69.	Niğbolu	Kanuni	22	İnalçık 1993, 40; Barkan 1943, 271	
70.	Pasin	III. Murad	50	Akgündüz 1994b, 354	
71.	Rum eyaleti/ Rum vilayeti	1520	57	Akgündüz 1993, 203.; Öz 1999, 83	
		1583	55	Barkan 1943, 75-76	
72.	Serim	III. Murad	22	Barkan 1943, 308	
73.	Silistre	1569	22	İnalçık 1993, 40; Barkan 1943, 278	
		Kanuni	22	Barkan 1943, 273	
74.	Sincar		50	Akgündüz 1991, 280	

Osmanlı Devleti'nin "Resm-i Çift" Uygulamalarını Yeniden Düşünmek

75.	Sivas	H.986	57	Akgündüz 1994b, 427, 431	
76.	Siverek	1518	40 (1 eşrefi)	Barkan 1943, 170	
77.	Sofya	1525	22	Barkan 1943, 253	
78.	Şam	1570	40	İnalçık 1993, 40	
79.	Tekfurdağı	1455	22	İnalçık 1993, 40	
80.	Taşoz	1519	50	Demircan 1996, 77	
81.	Tırhala	1520	26	Barkan 1943, 289	
82.	Tırhala, Yenişehir	1506	22	Akgündüz 1990b, 511, 515	
83.	Vize	Fatih dön. sonları	22	İnalçık 1993, 40	
84.	Yeniil	1583	55	Akgündüz 1994b, 444	

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu ve timar sisteminin uygulandığı bölgelerde çift vergisinin tahsilinde çok farklı uygulamalar söz konusudur. Bu durum Osmanlı Devleti yöneticilerinin hukuki uygulamalarda, daha ziyade tecrübe ve geleneklerden kaynaklanan pratik bir yönetim tecrübesine sahip olarak realist bir şekilde hareket ettiklerini ve gerektiği yerlerde Hıristiyan memleketlerinde uygulanan mahalli örf ve adetleri aynen kabul edip uyguladıklarını; hattâ doğru bulunmayan eski uygulamaları ihtilalci bir şekilde ortadan kaldırmaktan da çekinmedikleri²⁵ gerçeğiyle ilgilidir. Ancak burada şu hususu ifade etmekte de yarar vardır. Osmanlılar, fethettikleri memleketlerdeki örf ve adetlerle halkın alışık olduğu kadimden beri kullanılan vergi usullerine uzun müddet riayetkâr kalmakla birlikte gerektiği zaman bunları tadil ve ıslah etmekten geri de durmamışlardır. Böylece bütün memleket için genel ve ortak bir düzenin yerleşmesini sağlamaya çalışmışlardır.²⁶ Bir diğer ifadeyle kamu düzeninin sağlanması için gerekli olan kurumları (timar, kul-devşirme, vakıf vb.) etkin bir şekilde kullanarak bir dünya imparatorluğu oluşturmaya çalışmışlar ve bunu yaparken de geleneğe körü körüne bağlılıktan ziyade onun gücünden yararlanmayı esas almışlardır. Bu durum Osmanlı ideolojisini ve kurumlarını kalıplardan çıkarmıştır.²⁷

Esas itibarıyla Osmanlı'da genellikle kadimden itibaren yürürlükte olan kanun ve kaidelerin uygulandığı bilinmektedir. Nitekim kanunnamelerde geçen "*âdet-i kadime üzere*" "*kanûn-ı kadime ri'âyet olunub*"²⁸ gibi ifadeler bu durumun açık bir delilidir. Aslına bakılırsa bu vaziyeti çok fazla yadırgamamak

²⁵ Barkan 1943, XVIII-LXIX.

²⁶ Barkan 1943, LXIV-LXVI.

²⁷ Öz 2000, s.47-49.

²⁸ Barkan 1943, s.28, 37.

gerekir. Zira Osmanlılar, Anadolu’da kendisiyle aynı dile, kültüre ve inanışa sahip beylikler üzerinde -Karamanoğulları hariç- hâkimiyet kurarken büyük bir direniş ile karşılaşmamıştır. Bu durum, uygulamalarla yerleşik sistemin devam ettirilerek böylece pratik ve pragmatik bir yaklaşım ve anlayışın tatbik edilmesini sağlamıştır. Bazı sancak ve eyalet isimlerinin Beyliklerin adlarının dahi değiştirilmeden verilmesinin altında bu hassasiyet ve “*kanûn-ı kadîm*” uygulamasının yattığı muhakkaktır.²⁹ Yine bazı bölgelerde özellikle vergilendirmede eski uygulamaların geçerliliğinin devam etmesi –Alâüddevlle Bey kanunu gibi³⁰- bu pragmatik yaklaşımın bir diğer göstergesidir. Bu anlayış, pek çok alanda günümüze dahi sirayet etmiştir. Örneğin bugün ölkemizde, köyler arasında bulunan mera, yayla, kışlak ve orta malların mülkiyeti tartışmalı olduğu durumlarda dahi kadîmden beri kullanılagelen yöntemlere göre Osmanlı belgelerinin tanıklığı tartışmasız olarak kabul edilmektedir.³¹

şimdiye kadar yapılan araştırmalarda, Osmanlı Devleti’nde resm-i çift konusuna temas eden çok sayıda çalışma olmasına karşın, bölgesel farklılıkla ilgili olarak pek az şey söylenmiştir. Yapılan çalışmalar içerisinde N. Çağatay’ın “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler*” (1947), H. İnalçık’ın “*Osmanlılar’da Ra’iyyet Rüsümü*”, Ö. L. Barkan’ın “*Çiftlik*”, Z. Arıkan’ın “*Hamid Sancağı’nda Çift Resmi*”, F. Emecen’in “*Çift Resmi*” ve nihayet K. Orbay’ın “*Osmanlı Çift-Hane Sistemi*” isimli yüksek lisans tezi doğrudan resm-i çift konusuyla ilgilidir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında söz konusu bu çalışmalarda resm-i çift miktarındaki farklılıkların sebebi için söylenenleri kaydederek konuya devam edilecektir.

Neşet Çağatay, resm-i çift miktarlarındaki farklılıklardan sadece, “*Çift resmi, şer’i rüsûmdan olup, harâc-ı muvazzafadan addedilir. Osmanlı İmparatorluğu sınırları dâhilinde bir çiftlik veya bunun yarısı kadar arazi tasarruf eden, vilayet tahrir defterlerinde raiyyet kaydedilmiş bulunan, köyde veya şehirde oturan Müslüman reayadan senede bir defa ve muhtelif coğrafi bölgelerde az çok birbirinden farklı miktarlarda olmak üzere alınır*”, cümlesinde bahsetmektedir.³²

Barkan, İslam Ansiklopedisi’ne hazırladığı “Çiftlik” maddesinde; “*Gerçekten Müslüman köylülerin elinde bulunan her tamam çiftlik miktarı toprak, muhtelif mahal ve zamanlara göre, 22 ile 60 akçe arasında değişen ve çift resmi veya akçesi tabir edilen bir verginin mevzuudur. Aynı suretle, yarım çiftlik (nim-çift) yer tutanlardan da bu çift akçesinin yarısı alınmaktadır.*

²⁹ Emecen 1996, s.88-91.

³⁰ Detaylı bilgi için bkz. Barkan 1943, s.119-124.

³¹ Arcak ve İmsel 1970, s.135.

³² Çağatay 1947, s.496.

*Elindeki toprağı yarım çiftlikten de az olan reayadan ise, arazinin verim kıymetine ve zamanına göre, her 3, 5 veya 10 dönüme bir akçe olmak üzere, dönüm resmi alınmaktadır. Buraya kadar bahis mevzuu olan şekilleri ile çift resminin, eldeki arazinin büyüklüğüne göre verilen bir arazi vergisi (veya kirası) olduğu aşikârdır*³³ demektedir.

H. İncelik, artık klasikleşen ilgili makalesinde, esasen resm-i çiftin kökeni üzerinde durmuş ve *"çift resmi yahud kulluk akçası veya raiyyet resmi, köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarının toplamından ibarettir"*, sonucuna ulaşmıştır. O'na göre imparatorluğun kuruluş devrinde, XV. yüzyıl ortalarına kadar, çift resmi daima 22 akçe olarak kalmıştır. Ancak Fatih Sultan Mehmed 1458'de Anadolu sipahilerini, Rumeli'de Macar ordusu karşısında kışın da seferde tutmak için Anadolu eyaletinde çift-resmi miktarını yüzde elli arttırmıştır. Buna göre bahsi geçen vergi, Orta Anadolu'da (Karaman, Ankara, İçil) 36, 37 akçe, Suriye sancaklarında 40 ve Doğu Anadolu sancaklarında 50 akçe olarak tespit edilmiştir. Ancak burada da Balkanlardaki sipahilerin uzak mesafedeki Doğu seferlerinde görev almasını teşvik için neden resm-i çifte zam yapılmadığı sorusunun cevapsız kaldığı hatırlatılmalıdır.

Yine İncelik'in tespitlerine göre, Yeniil, Çorum, Çankırı, Kayseri bölgeleri çift resmi konusunda en yüksek nispetlere sahiptir. O'na göre bunun sebebi, Osmanlıların, Doğu Anadolu'da ve Suriye'de çift resmini bir takım eski ağır vergileri muadili tutarak vergiyi koymaları ve bu yüzden de nispetin yüksek bulunduğudır. Ayrıca Anadolu'da çift resminin 33 akçadan fazla olduğu yerlerde, sancakbeyi ve subaşı için hisse ilave edilmiş olduğunu ve ekseriya fazlalığın bu hisselerden ileri geldiğini ifade etmiştir. İncelik, bunun tarihi sebeplerini henüz tespit edemediğini belirterek şöyle devam etmektedir: *"Ankara'da tımarlı sipahinin aldığı asıl çift resmi 31 akçeden ibaret olup sancakbeyi için ilave edilen hisse ile 37 akçeye çıkmaktadır. Keza, Hamidili'nde 42 akçe çift resminin 27 akçesini tımarlı sipahi, 15 akçesini sancak beği veya subaşı almaktadır. Viranşehir'de ve Bolu'nun bazı nahiyelerinde "çift resmi 43 akçedir, hakk-ı sipahi 33 akçe ve hakk-ı mirliva ve zaim on akçedir. Fakat bu durumun reaya ile sık sık anlaşmazlığa yol açtığından, Kanuni devrinde 1522'de Ankara sancağında, 1528'de Hamidili'nde çift resmi tamamıyla tımar erlerine bırakılmıştır. Gümüş akçenin kıymetinin azalmasının (bir Venedik altını, 1431'de 35 akça, 1488'de 49, 1510'da 54, 1590'da 120 akça idi) çift resminin arttırılmasının sebeplerinden biri olduğuna şüphe yoktur. Fakat XVI. yüzyılda Rumeli'de çift resmi 22 akçe olarak muhafaza bulunduğu halde*

³³ Barkan 1979, s.392-393.

Anadolu'da arttırılmasında, 1458'de olduğu gibi, bir takım hususi sebepler olmalıdır."³⁴

Zeki Arıkan ise, resm-i çiftin Anadolu eyaletindeki istisnalardan biri olan Hamid sancağında (diğerleri Bolu ve Ankara sancağı) resm-i çift üzerinde durduğu halde, belgelerde kayıtlı bilgileri betimlediğinden, vergideki farklılık hakkında "eski uygulamalar" dışında bir sebep göstermemiştir. Yalnızca, "Kimi yerlerde çift resmi fazlalığına (Bolu ve Ankara'da) sancakbeyi, (Hamid'de sancakbeyi ve) subaşı ve (Sivas'ta) beylerbeyiler ortak çıkmıştır. Nitekim Sivas vilayetinde çift akçası olarak bilinen tam çiftten alınan 57 akçanın 15 akçası, yarım çiftten alınan 28,5 akçanın 7,5 akçası beylerbeyine kaydedilmiştir. Tarihsel nedenleri henüz ortaya konmamış olan bu karmaşık uygulamanın "çok eski mahalli örf ve adetlerin izlerini taşımakta olduğuna şüphe yoktur". Öte yandan çift resminin karşılığı olarak gayrimüslimlerin "suvarına" ödemek zorunda buldukları ispençenin ise kimi sancaklarda doğrudan doğruya sancakbeyine hasul yazıldığı görülmektedir. Nitekim Hamid sancağında ispençenin XV. yüzyılın ikinci yarısında sancakbeylerinin gelirleri arasında yer aldığı anlaşılmaktadır"³⁵ ifadelerini kullanmış, başka bir açıklama getirmemiştir.

İ. Miroğlu, Kemah sancağı çalışmasında resm-i çiftin farklı uygulanması için, "çift resminin belirlenmesinde her bölgede toprağın verimliliği ve sancakta yaşayan halkın genel ekonomik durumu dikkate alınır"³⁶ tespitini yapmıştır.

F. Emecen bu farklılıkla ilgili, "Rumeli kesimindeki sancaklarda 22 akçe olarak kalan çift resmi miktarı Suriye bölgesi sancaklarında (Halep, Şam, Trablusşam) 40 akçe, Karaman ve İçil'de 37 akçe, Erzurum, Diyarbekir ve Malatya'da 50 akçeydi. Genellikle Mart ayı başlarında tahsil edilen çift resminin

³⁴ İnalçık 1993, s.36-37, 40-41; XV. ve XVI yüzyıllarda Rumeli'nin çeşitli sancaklarında çift resminin 22 akçe olarak muhafaza olduğuna dair en iyi örneklerden biri Vidin Sancağıdır. Vidin Sancağında hem 1479 hem de 1586 tahririnde Müslümanlardan alınan resm-i çift miktarı 22 akçedir. Bkz. Kayapınar 2011, s.317. Rumeli'de gayr-i Müslim reyadan alınan ispençe vergisi ise resm-i çiftin muadili olarak sayılmaktadır. Hatta Beldiceanu ve Nasturel, Fatih döneminden önce Rumeli'nin bazı bölgelerinde gayr-i Müslimlerden resm-i çift alındığını ifade etmektedir. Fatih döneminde ise gayr-i Müslimlerden, resm-i çift vergisinin yerine ispençe vergisi 25 akçe olarak alınır olmuştur. Bununla ilgili olarak bkz. Beldiceanu ve Nasturel 1991, s.79-82. İспенçe vergisi hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. Bojaniç-Lukaç 1976. Her ne kadar Rumeli'de gayr-i Müslimlerden alınan ispençe vergisinin miktarı 25 akçe miktarı ile yaygın olarak alındığı görölse de, bazı bölgelerde farklı miktarda alındığı görülmektedir. Örneğin Mora'da daha çok iç kesimdeki verimsiz ve küçük dağlık kesimlerde oturan gayr-i Müslim Arnavutlardan 25 akçe yerine 20 akçe alınmıştır. Bkz. Kayapınar 2002, s.17; Kayapınar 2005, s.18; Ayrıca Rumeli'de bazı derbendci köylerinde sakin derbendci reyadan derbend hizmeti karşılığında bir takım başka vergilerle beraber 25 akçe yerine 12 akçe ispençe alınmaktaydı. Bkz. Kayapınar 2011, s.184-192.

³⁵ Arıkan 1983, s.41-42.

³⁶ Miroğlu 1990, s.178.

yüksek olduğu bazı sancaklarda (Erzurum, Kayseri) ise mücerred (bekâr) vergisi istenmiyordu. Ayrıca Rumeli'de olduğu gibi İstanbul çevresinde dışarıdan gelip çift tutanlara 22 akçe gibi düşük bir vergi takdir olunması, verimli fakat seyrek nüfuslu bu yerlerde ziraatın teşviki ve nüfus akışının temini maksadına yönelik olmalıdır"³⁷ açıklamasını yapmaktadır.

Bu konuda yakın tarihte ve geniş bir literatüre dayalı olarak yapılan çalışmada K. Orbay ise, resm-i çift uygulamasının temel taşı olduğu "çift-hâne sistemi" üzerinde durmuş ve yabancı literatürü de dikkate alarak konuyu daha geniş bir bağlama oturtmuştur. Orbay, çift-hane sistemini oldukça farklı iki kapsamda ve şöyle tanımlamıştır: "Birinci ve çok dar kapsamıyla alındığında, çift-hane sistemi kırsal iktisadi ve sosyal yapıda belirli bir "üretim birimi" olarak tanımlanabilir. Geniş kapsamı ile çift-hane sistemi tarımsal ekonomiyi tutarlı ve anlamlı bir biçimde açıklamayı ve anlamayı ön gereken bir sistemdir. Çift-hane sistemi, genel olarak Osmanlı kırsal ekonomisi ile ilgili sistemler ve uygulamaları içine alan, bunların birlikte işleyişini açıklayan kapsayıcı bir "şemsiye sistem" olarak da tanımlanabilir".³⁸ Bu sonuca ulaştıktan sonra, çalışmada ikinci tanımlamayı, yani sistemin en geniş kapsamlı tanımı ve onun getirdiği yaklaşımın ele alınacağını belirten müellif, bahsi geçen geniş bağlam içerisinde, resm-i çift miktarlarındaki farklılıklar için yeni hiçbir şey söylememiş, sadece yukarıda kaydedilen İnalcık'ın ifadelerini nakletmiştir.³⁹

Konuya ait belirtilecek son çalışmada S. M. Bilge ise, "Çeşitli sancaklarda farklı miktarlarda çift resmi tarh edilmesi, Osmanlı mali bürokrasisinin Osmanlı fethi öncesindeki yerel uygulama ve alışkanlıkları dikkate alması, toprağın verim durumu, reayanın ödeme gücü ve öşür gibi başka vergilerin oranlarını birlikte değerlendirerek dengeyi ve reayayı korumaya çalışmasından kaynaklanmış olmalıdır. Umumi bir kural olarak her sancakta çift resminin aynı miktarda alınması gerekirken, bazı sancakların farklı nahiyelerinde farklı miktarlarda alınabilirdi. Bu durum Osmanlı memurlarının, toprağın renginden, yerinden ve yetişen üründen hareketle arazinin verimliliğini tespit eden uzmanlar ve yerel danışmanların yardımıyla bir sancakta yer alan nahiyelerin topraklarını dikkatle ele aldıklarını ve çift resmini ayrı yarı tespit ettiklerini göstermektedir"⁴⁰ demektedir.

Görüldüğü üzere, doğrudan resm-i çift ile ilgili çalışmalarda, vergi miktarındaki farklılıkları için ileri sürülen gerekçeler, "tarihi sebepleri bilinmeyen mahalli uygulamalar ile bu vergiye sipahi dışında sancak beyi, subaşı, beylerbeyi gibi başka ortakların çıkması, dolayısıyla sipahiye ödenen

³⁷ Emecen 1993, s.310.

³⁸ Orbay 2011, s.2.

³⁹ Orbay 2011, s.85.

⁴⁰ Bilge 2015, s.167.

verginin üzerine bu kimseler için ilaveler yapılması” olarak gösterilmiştir. Evet, ifade edilen hususlar doğrudur ve söylenen bu gerçek vergi miktarını artırmaktadır. Ama sorunu yine de çözmemektedir. Çünkü bu defa da, neden bahsedilen sahalarda sipahi dışındaki kimselere ilave paylar verilirken, diğerlerinde bu ilaveler yoktur ve sebebi bilinmeyen mahalli uygulamalardan neyin kastedildiği bulunamaz mı gibi soruları akla gelmektedir. Ayrıca, belirtilen hususlar bu konuya “devlet tarafından bakışı” ifade etmektedir. Oysa bizim burada bakış açımız reaya açısından olacaktır. Başka bir ifadeyle, reaya bazı sahalarda neden ilave pay olarak daha fazla vergi ödemektedir? Bu durum Osmanlı’nın adalet anlayışına nasıl uygun düşmektedir? Aşağıdaki haritada da görüldüğü üzere, Anadolu’nun batısında 33 akçe olan resm-i çift, doğuya gittikçe neden yükselmektedir? Hatta Trakya ve Balkanlar dikkate alındığında aradaki fark neden daha da açılmaktadır?

Üstelik bu hususlara, Osmanlı çift-hane sistemini ilk defa açıklayan H. İnalçık’ın, oldukça yeni tarihli sayılan “Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerinde Yeni Araştırmalar (2012)”, isimli yazısında, -yukarıda da belirtildiği gibi-; “Çift-hane sistemi, bütün Osmanlı sosyal-siyasi sisteminin temelidir. Bu gerçeği otuz yıldan beri çeşitli yazılarımda açıklamaya çalıştımsa da, henüz anlayamamıştır”⁴¹ şeklinde bir açıklama yapmayı vurgulama ihtiyacı hissetmesini de hatırlatmakta fayda vardır.

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere bu vergi, Osmanlı’nın evvelinde nasıl uygulanıyorsa, başlangıçta o şekilde alınmış olmalıdır. Nitekim yukarıda verilen örnekler bu hususu açıkça doğrular niteliktedir. Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra, çift resminin miktarı uzun zaman sabit kalmış olmakla beraber, yaşanan gelişmelere bağlı olarak bazı değişikliklerin yaşandığı kendisinden önce bu topraklarda hüküm süren devletlerden devraldığı bir uygulamadır. Dolayısıyla hangi bölgede ne şekilde arttığı tam olarak bilinmemektedir.⁴²

Resm-i çift rakamlarının farklılık sebeplerinin ele alınmasından önce, mekânsal özelliklere göre bu vergi uygulamasının değiştiği de vurgulanmalıdır. Zira vergi miktarı zamana ve mekâna göre değişmekle birlikte, tarımsal arazilerin yokluğu veya çok az olduğu durumlarda, Osmanlı yönetiminin bu vergiden ya tamamen vazgeçtiği ya da, reyadan aldığı vergide indirim yaptığı gerçeğini belirtmek gerekir. Yani devlet, ekonomik sistem açısından tarımsal vergilerin son derece önemli olmasına rağmen, reyanın yaşadığı mekânı dikkate alarak resm-i çifti ya almamış, ya da aldığı miktarda indirim yapmıştır.

⁴¹ İnalçık 2012, s.6.

⁴² İnalçık 1993, s.39.

Nitekim, kanunnâmelerden derlenen aşağıdaki bilgiler, söylediğimiz hususu açıkça kanıtlamaktadır:

Kanuni dönemi Çirmik livâsı kanûnunda, "ve livâ-i mezbûrda olan kurâların yeri az olub ekseri karyelerde bir çiftlik ve iki çiftlik zemîn olub ve içinde olan reâyâlar dahi ol bir çiftlik ve iki çiftlik ile sebeblenüb zira'ât iderlermiş. Ol sebebden bazı kurâlarda müstakil çift kaydolonmamışdır. Her kurâya yerine göre resm-i zemîn kaydolonub 'alâ yerden iki dönüme bir akçe ve ednâ yerden üç dönüme bir akçe resm-i zemîn virüb" şeklinde geçmektedir.⁴³ Yine aynı kanunun Ebu Tahir nahiyesi kısmında, "ve zikrolunan nahiyenin yerleri kem olub çiftliğe kabiliyeti olmadığı cihetden çift bağlanmayub resm-i zemîn kaydolondu. 'Alâ yerden iki dönüme bir akçe ve ednâ yerden üç dönüme bir akçe kaydolondu" denilmektedir.⁴⁴

1541 tarihli Çemişkezek livası kanununda, "Amma vilayeti mezburenin ekseri guhistan olub yerleri tamam çifte ve nim çifte mütehammil olmayub ol asıl kuraya resm-i çift tayin olunmayub resm-i zemin yazılmışdır. Kaç dönüm zemin ziraat iderlerse iki dönüme bir akçe resm-i zemin virüb..."⁴⁵ şeklinde geçerken 1552 tarihli Kiğı sancağı kanunnamesinde ise, "Ve livâ-i mezbûrenin çiftliğe mahal yeri olmayub birer mikdar yerler ile sebeblenüb ol ecilden bunlara resm-i çift takdîr olunmayub yerlerine göre 'alâ yerden iki dönüme bir akçe ve ednâ yerden üç dönüme bir akçe resm-i zemîn kayd olundu. Ve evlü olandan 12 akçe resm-i bennâk ve 6 akçe ırgadiyye ve mücerred olandan 6 akçe resm-i mücerred kaydolondu" şeklinde kaydedilmişti.⁴⁶

Bitlis vilayeti kanunnamesinde, "vilâyet-i mezbûrda olan Müslümanlar eküb biçtiklerinde öşr (ve) salari virmek üzere kaydolondu ki sekizde bir olur. Ve yerleri dahi ekser guhistan olub ve oralarda olanlar dahi ancak kefaf-ı nefis için cüzi ziraat eyleyüb ol sebebden resm-i çift yazılmayub resm-i zemîn kaydolondu" denilmektedir.⁴⁷

1570 tarihli Gürcistan kanunnâmesinde ise, "Vilâyet-i Gürcistan sengistân olup toprakları az olmakla defter-i atik mucebince her nefer başına tuta geldikleri yerleriyle 25'er akçe ispençe kaydolondu. Eda itdiklerinden sonra zeminlerinden resm-i çift ve resm-i nim ve resm-i dönüm alınmaya" şeklinde kayıt bulunmaktadır.⁴⁸

⁴³ Barkan 1943, s.169.

⁴⁴ Barkan 1943, s.170.

⁴⁵ Barkan 1943, s.188.

⁴⁶ Akgündüz 1992b, s.578-579.

⁴⁷ Barkan 1943, s.193.

⁴⁸ Barkan 1943, s.197.

Yukarıda verilen kayıtlarda da görüldüğü üzere, Çirmik'te 1518 yılında resm-i çift 10 akçe iken Kanuni zamanında yapılan değişlikle, köylerinin yerinin az olması sebebiyle müstakil çift kayd olunmadığı anlaşılmaktadır. Çirmik livasının Ebu Tahir nahiyesinde olduğu gibi yerleri az olan ve çift olarak kabul edilemeyecek nitelikte olan yerlerin ise resm-i zemin olarak kaydedildikleri, dolayısıyla da bu sahalarda da resm-i çiftin alınmadığını görmekteyiz. Benzer şekilde Çemişkezek livasında da dağlık yer olması ve dolayısıyla zirai üretime elverişsiz olması hasebiyle çift ve nim çift olarak verginin yazılmadığı kanunnamelerden anlaşılmaktadır.

Bu uygulamalar yanında, Çirmik'te kaldırılmadan önce alınan 10 akçelik verginin çift akçesine göre son derece düşük olması ayrıca dikkati çekmektedir. Aynı şekilde Gerger/Kâhta'da 1519 yılında alınan 6 akçelik verginin, aşağıdaki tabloda (Tablo 3) da görüldüğü üzere, kayıtlara geçmiş en düşük miktar olduğu belirtilmelidir. Buradan, Osmanlı öncesindeki yönetimlerin de benzer şekilde, tarımsal arazinin azlığına göre bu vergiyi düşük tuttıkları anlaşılmaktadır.

Bu hususu başka bir açıdan destekleyen uygulama, reayanın ekmekle mükellef bulunduğu toprağı boz bıraktığı durumlarla ilgilidir. Gerçekten de kanunen, daha önce de ifade ettiğimiz üzere mazeretsiz olarak toprağını üç yıl üst üste ekmeyenlerin toprağı ellerinden alınıp başkasına tapulanırdı. Fakat hastalık, fakirlik ve gücü yetmeme durumunda bu kişilerden çift resmi talep edilmez, kendileri bennâk statüsüne geçirilerek toprakları başkasına tapuya verilirdi. Bununla birlikte ettikleri toprakları dağlık, çalılık veya su basar yer olanlar da yerlerini boz bıraksa hemen ellerinden alınmazdı.⁴⁹

Yukarıdaki bilgileri teyid eder şekilde Bitlis ve Malatya kanunlarındaki ilgili açıklamalar da, bazı sahalarda resm-i çift miktarında indirim yapıldığını göstermektedir. Örneğin, tarihsiz olan Vilayet-i Bitlis kanununda, "*Vilayeti mezbûrdan Hoyt ve Gezenç ve Boğnat ve Umurbey nahiyeleri ve Gevaş nahiyesi ziyâde sab ve sengistan olmakla ziraatleri şey-i kalil olub ekser reâyâsı fakr üzere olmağın cizyeleri her nefere 35'er akçe takdir olundu. ... gayri nahiyelerde 55'er akçe Adilcevaz nahiyesi dahi serhadde olmağın cizyeleri 35 akçe takdir olunmuşdur*"⁵⁰ denilmektedir. Yine benzer şekilde 1559 tarihli Malatya kanunnamesinde şu bilgi yer alır; "*Ve Gerger ve Kâhta ve Behisni kazalarında mütemekkin olan reâyâdan yerleri kalil olmağla tamam çift yazılan reâyâdan otuz dört akçe ve nim çift yazılan reayadan ve ekinli bennâkden on altışar akçe ve zira'ati olmayan bennâkden on ikişer akçe ve mücerreden altışar akçe alınub ziyâde alınmaya*".⁵¹ Dolayısıyla kanunnamedeki bu bilgiler, normalde 50

⁴⁹ Öz 2007, s.492-493.

⁵⁰ Barkan 1943, s.193.

⁵¹ Akgündüz 1993, s.276.

akçe olan resm-i çiftin Gerger, Kâhta ve Behisni'de ekilecek toprağın az olmasından dolayı reayadan indirimli olarak 34 akçe alındığını göstermektedir.

Yörükler için ise çok daha farklı bir uygulama söz konusuydu. 1584 tarihli Kocacık Yörükleri kanununa göre, konar-göçer olmayıp bir yerde ikamet eden ve çifte, çubuğa sahip olan Yörüklerin sipahiye tamam çiftlik tutan yerden 12 akçe, nim çiftten ise 6 akçe vermeleri gerekmekteydi.⁵²

Burada bu konuyla bağlantılı olarak bir husus üzerinde daha durmakta yarar vardır. Bu kadar çeşitli özellikleri bulunan sahada, insanların yaşaması ve ekonomik faaliyetlerini yürütmeleri için son derece uygun araziler yanında, zorlaştırıcı ve kısıtlayıcı özellikleri olan araziler de vardı. Bazen zorlayıcı sebepler bazen de yürüttüğü ekonomik faaliyetleri tamamlayıcı sebepler yüzünden reaya, zor arazilere yerleşebiliyor ve yaşamını burada devam ettirmeye çalışıyordu. Fakat son derece hassas şartlara sahip olan bu türden yerler, diğer bölgelere göre daha kolay, erken ve hızlı bir şekilde boşaltılıyor, nüfus açısından ıssız yerler olabiliyordu. Bu türden zor araziler, çeşitli Osmanlı belgelerine de yansımıştır. Meselâ 1584 tarihli İçil kanunnamesinde, İçil sancağının oldukça sarp ve dağlık olduğu ve bu yüzden de bir köyün halkının bir araya gelerek evler yapamadıkları ifade edilirken,⁵³ 1583 tarihli Trabzon sancağı kanunnamesinde, bu bölgede ziraatin meşakkatli ve az olduğu, bu yüzden de reayanın vatanlarını terk ettikleri ve başka yerlere gittikleri ifade edilmiştir.⁵⁴ Hatta Erzurum'da olduğu gibi, bazı yerlerde köyler dağlık olduğu için, verim ve dolayısıyla da vergi alınmadığından halk buldukları yerleri terk etmişti.⁵⁵ Coğrafi yapısından dolayı ziraat yapılamayan ve ürün alınmayan yerler arasında Midilli,⁵⁶ Sakız⁵⁷ ve Girir⁵⁸ gibi adalar da bulunmaktaydı

Osmanlı, kendisinden önceki sistemi devraldıktan bir süre sonra, "*Kanûn-ı Osmani*"ye uygun olmayan hususlar için, reayadan gelen istek ve şikâyetleri de dikkate alarak bazı değişiklikler yapıyordu.⁵⁹ Bu bağlamda aşağıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere, resm-i çift vergisi düşük olan yerler yükseltilmiş, yüksek olan yerler düşürülmüş görünmektedir. Buna göre;

Aydın'da 1455 yılında 30 akçe olan vergi 1528 yılında 33 akçedir.

Behisni'de 1516 yılında 50 akçe olan vergi 1559 yılında 34 akçedir.

Birecik'te 1518 yılında 50 akçe olan vergi 1536 yılında 40 akçedir.

⁵² Barkan 1943, s.264.

⁵³ Barkan 1943, s.53.

⁵⁴ Barkan 1943, s.60.

⁵⁵ Barkan 1943, s.72.

⁵⁶ Barkan 1943, s.333, 338.

⁵⁷ Barkan 1943, s.346-347.

⁵⁸ Barkan 1943, s.353.

⁵⁹ Barkan 1943, LXIV-LXVIII.

Gerger, Kâhta 1519'da 6 akçe olan vergi Kanuni döneminde 34 akçedir.

Diyarbakir'de 1518 yılında 24 akçe olan vergi 1540 yılında 50 akçedir.

Bu örneklerde açıkça görüldüğü üzere, resm-i çift miktarı bazı mekân ve tarihlerde bazı değişikliklere uğramıştır. Bu noktadan hareket edildiğinde, Anadolu Eyaleti'nde İnalıcık'ın belirttiği 1458 yılındaki % 50'lik artış bilgisi biraz sıkıntıya girmektedir. Çünkü yine kendisinin verdiği Aydın örneğinde 1455 yılında 30 akçe olan verginin 1528 yılında 33 akçe olması artışın çok az olduğunu göstermektedir. Fakat bu pürüzlü durum bir yana, İnalıcık'ın 1458 yılında % 50'lik bir artıştan bahsetmesinin konumuz açısından önemli olduğunu söylemek gerekir. Ancak bu bilgi, başka bölgelerde daha sonra meydana gelen farklılıkları açıklamaya yetmemektedir. Fakat yine de, Anadolu Eyaleti'nin büyük kısmı ile Balkanlar'daki vergi miktarı konusunda aydınlatıcı durumdadır. Gerçekten de İnalıcık ve aşağıda Aşıkpaşazâde'nin verdiği bilgiye bakılırsa, başlangıçtan beri 22 akçe olan resm-i çift, Fatih döneminde Anadolu için uzakta kalan Balkan topraklarına yapılan seferlerde sipahi için motive edici olması amacıyla arttırılmıştır. Aşıkpaşazâde, Fatih Sultan Mehmed'in Mora'yı fethi sırasında Belgrad'dan Macarların büyük bir orduyla ilerlediğini ve bu durum karşısında Anadolu askerine -metinden anlaşıldığı kadarıyla askere motivasyon amacıyla- sancak sancak harçlık verildiğini, sipahiye verilen 22 akçe çift akçesinin ise sefer uzak diyarda olduğu için 32 akçe olarak verilmesini emrettiğini beyan etmektedir.⁶⁰

Bu bilgi, başlangıçta Anadolu Eyaleti'ndeki resm-i çift ile Balkanlar'ın aynı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Anadolu Eyaleti'nin resm-i çift miktarının 32 akçeye çıkarılma sebebi bellidir. Ama bu bilgi, yukarıda da belirtildiği gibi, Rumeli'de neden zam yapılmadığı bahsi ile Anadolu Eyaleti'ndeki Bolu, Hamid, Kengiri gibi sancaklardaki çok daha fazla olan resm-i çift miktarlarını açıklamaya yetmemektedir. Üstelik Anadolu Eyaleti dışında, Karaman, Rum veya Diyarbakir gibi eyaletlerdeki fazlalık da böyle bir zamla mı ilgilidir?, şimdilik bilmiyoruz. Belki en başından beri bahsi geçen eyaletlerde miktar fazlaydı? Hatta bize göre Osmanlı Beyliği kuruluş ve ilk genişleme dönemlerinde Anadolu'nun orta ve doğusundan nüfus çekmek için özellikle Anadolu batısındaki topraklarda resm-i çifti düşük tutuyordu. Böylece batıya göçmen akını olmasını sağlayarak bilinçli bir iskân politikası izlemişti. Sadece vergi miktarına bakarak tahmin ettiğimiz bu bilginin, elbette belgelenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla şimdilik bu soruların net cevapları verilememektedir.

Osmanlı yönetimi tarafından bilinçli bir göç ve iskân politikası gereği bu verginin düşük tutulduğu en geniş saha Balkanlar olmalıdır. Trakya'nın da dâhil

⁶⁰ Âşık Paşazade, s.229, 498.

olduğu bu saha başından beri 22 akçe olan vergisini sonuna kadar korumuş görünmektedir. Şu halde, Balkanlar'a yapılan sürgünlerden çok daha fazla gönüllü göçlerin yaşanmasının en önemli sebeplerinden birisinin resm-i çift miktarındaki düşüklük olması gereklidir.

Kanunnameler ve diğer bilgilerimizden hareketle, vergi miktarındaki değişikliklerin çoğunluğunun Kanuni döneminde gerçekleştiğini söyleyebilmekteyiz. Gerçekten de Behisni'de 50 akçeden 34 akçeye; Birecik'te 50 akçeden 40 akçeye inerken; Diyarbakir'de 24 akçeden 50 akçeye, Kâhta'da 6 akçeden 34 akçeye çıkarılmıştır. Bu değişikliklerin hepsi de Kanuni döneminde olmuştur. Ancak Behisni, Birecik ve Kâhta'da daha önceki vergi miktarının az ve çok alınması, yönetimin dikkatini çekmiş olmalı ki, Osmanlı rayiç bedeli olan 33 akçeye yaklaştırılmaya çalışılmıştır. Fakat burada Diyarbakir istisna oluşturmakta ve vergi miktarı artırılarak, Osmanlı rayiç bedelinin çok üstüne çıkarılmış görünmektedir.

İşlenen tarım topraklarının bulunduğu yere göre 'alâ, evsât ve ednâ' olmak üzere üçlü bir tasnife tabi tutulduğu, yukarıda belirtilmişti. Osmanlı'daki diğer hususlarda olduğu üzere, tarımsal hayatın her aşaması da eyalet, sancak, kazâ, nâhiye ve hatta köylerde değişebiliyor, çoğunlukla birbirine yakın olsa da, bazen çok farklılık arz edebiliyordu. Daha önce de bahsedildiği üzere, çift büyüklükleri 60-180 dönüm arasında kalmak kaydıyla, çok farklı şekillerde olabiliyordu. Hatta aşağıdaki tabloda (Tablo 4) da görüleceği üzere, eğer çift büyüklüğünde toprağın olmadığı veya az olduğu yerler söz konusu ise, bu durum tamamen değişiyor, sadece "zemin" adı verilen ve bir dönümden, bennâktan daha az olan bir büyüklüğe kadar değişebiliyordu.

İşlenen çift büyüklükleri belirlendikten sonra, bu konuya göre çok daha fazla değişkenlik aralığı bulunan, resm-i çift bahsine geçilebilir. Öncelikle farklılıkları ve ülke çapındaki manzarayı görebilmek için bir tablo (Tablo 3) ve harita (Harita 1) hazırlanmıştır.

Tablo 2 ile Harita 1'de verilen bilgileri daha çarpıcı hale getirmek amacıyla, en düşüğünden en yükseğine kadar ödenen resm-i çift miktarlarını esas alarak sıralama yapılır ve bu miktarların geçerli olduğu yerler belirtilirse aşağıdaki tablo 3 ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin "Resm-i Çift" Uygulamalarını Yeniden Düşünmek

Tablo 3- Resm-i çift miktarlarına göre sancak, kaza ve nahiyeler

No	Resm-i çift (Akçe)	Vilayet/Sancak/Kaza/Nahiye/Köy
1.	6	Gerger, Kâhta
2.	10 (5 tenge)	Çirmik
3.	12	Çingane livası (Yörük, canbaz, Tatar taifesi için); Kocacık Yörükleri; Bozok Yörükleri?, Kili
4.	14	Bolu/Divan-ı Emir Yunus ve Sule ve İlyas Beğ
5.	16 (8 tenge)	Ergani/Çüngüş ve Hisaratın nah.
6.	18	Bolu/Konrapa nah.
7.	18 (3 şahruki)	Tercil nah. (ve girü tütüncük diyü her çift başına 4 şahruki daha alınmış ki 24 Osmani akçesi olur)
8.	18 (9 tenge)	Hını/Hani nah.
9.	19	Bolu/Mudurnu nah.
10.	22	Edirne, Vize, Tekfurdağı, Çatalca, Gelibolu, Malkara, Tırhala, Yenişehir, Sofya, Silistre, Niğbolu, Serim
11.	23	Bolu/Kıbrıs nah.
12.	24	Arabgir, Ergani/Hisaranugi,
13.	26	Tırhala
14.	29	Bolu/Yenice
15.	30	Menteşe, Karahisar-ı Sahib, Bolu/Feleküddin, Bolu/Ulus
16.	32	Kütahya, Germiyan, Hüdavendigâr
17.	33	Kocaili, Mentese, Karesi, Aydın, Biga, Bolu, Bolu/ Ulus, Onikidivan, Yedidivan, Mudurnu, Konrapa, Todırğa,
18.	34	Gerger, Kahta, Bolu/Ereğli, Behisni, Gerger, Kahta,
19.	36	Karaman eyaleti, İçil, Bolu/Divan-ül Yar/Bar
20.	37	Ankara
21.	40	Siverek, Şam, Hıms, Haleb
22.	42	Hamidili, Bolu/Hızırbeyili
23.	43	Bolu/Viranşehir
24.	46	Bolu/Çağa, Mengen, Gerede
25.	48	Bitlis
26.	50	Kemah; Bayburd, Behisni, Birecik, Çemişkezek, Diyarbakir, Kığı, Taşözi, Sincar, Pasin, Mardin ⁶¹ , Erzurum, Musul, Harput, Erzincan
27.	51	Divan-ı Dengirgerü, Gerede
28.	55	Yeniil; Rum vilayeti, Bitlis'teki bazı nahiyeler
29.	57	Rum eyaleti; Çorum; Kayseriye; Eğirdir; Kengırı; Karaman Yörügen; Sivas; Eğri/Macaristan (hisar erenleri)
30.	60	Mora
31.	75	İmroz (Balabanlu ve İskender mevkileri notu var)
32.	100	Biga/Dimetoka köyü (köydeki Müslüman olmuş ortakçılardan)

Kaynak: Barkan 1943, Akgündüz 1990a, 1990b, 1991, 1992a, 1992b, 1993, 1994a, 1994b, 1996, Uysal 1982, Tuncer 1987.

⁶¹ Göyünç 1991, 138.

Buradaki rakamlardan da görüldüğü üzere, Osmanlı topraklarında çift vergisi, yerine ve zamana göre değişmekle birlikte 6 ile 100 akçe arasında olabilmektedir. Burada geçen tam 32 farklı vergi miktarı olup bunlar 100 civarında sancak, kaza, nahiyeye ismi adı altında kayıtlıdır.

Toplumun ve devlet gelirlerinin temel taşı durumundaki toprak üzerinde, bu denli farklı uygulamaların olması ilk bakışta çok garip gelebilir. Fakat, Osmanlı'nın yeni fethettiği bölgelerde, "kadımdem olıgelen âdet"leri başlangıçta hiç değiştirmeden kullanma geleneği nedeniyle daha ilk başta farklılıklar sisteme dâhil olmuştur. Bir de alınan bölgelerin çok farklı tarihi ve kültürel geçmişleri ile bu toprakların farklı mekânsal özellikleri göz önünde bulundurulursa, farklı uygulamaların fazlalığı çok daha iyi anlaşılacaktır.

Tarihi faktörlerden sonra, bölgelere göre resm-i çift uygulamasının farklılaşmasında etkili olabileceğini düşündüğümüz en önemli unsur, bölgede bulunan tarım topraklarının miktarıdır. Tarım toprakları miktarı ise nüfusun da az veya çok olmasına bağlı olarak arz-talep dengesini değiştirerek, resm-i çift farklılıklarına etki yapmış görünmektedir. Bu bağlantıyı gösterebilmek amaçla önce tahrir defterlerinde kayıtlı olan toprak miktarları sayılarak toplam tarım alanları hesaplanmıştır. Buna göre, başta Manisa⁶², Konya ve Sivas olmak üzere karşılaştırma amacıyla verilen bazı sahalardaki tarım toprağı miktarları aşağıdaki tablodadır (Tablo 4).

Tablo 4- XVI. yüzyılda bazı sahalarda işlenen tarım toprağı miktarları

Manisa kazası										
Yıl/ Birim	Köy sayısı	Nefer	Çift	Nim	Nimçiftten çift (NÇ/2)	Bennak	Bennaktan çift (B/3)	Caba	Mücerred	Toprak- sız
1531	140	3300	462	418	209	381	127	-	431	-
1575	211	6461	318	590	295	1327	442	-	2430	-
Konya kazası										
Yıl/ Birim	Köy sayısı	Nefer	Çift	Nim	Nimçiftten çift (NÇ/2)	Bennak	Bennaktan çift (B/3)	Caba	Mücerred	Toprak- sız
1519	168	5139	574	1377	689	317	106	2	1133	1677
1584	241	13280	320	2120	1060	2661	887	2692	1134	4318
Sivas kazası										
Yıl/ Birim	Köy sayısı	Nefer	Çift	Nim	Nimçiftten çift (NÇ/2)	Bennak	Bennaktan çift (B/3)	Caba	Mücerred	
1520	207	6142	72	683	342	546	182	2953	1370	
1554	224	5883	14	306	153	336	112	3100	1659	
1574	326	15081	29	563	282	1933	644	2377	4134	

⁶² Manisa için ayrıca bkz. Emecen 1989, 233.

Osmanlı Devleti'nin "Resm-i Çift" Uygulamalarını Yeniden Düşünmek

Larende kazası										
Yıl/ Birim	Köy sayısı	Nefer	Çift	Nim	Nimçiftte çift (NÇ/2)	Bennak	Bennaktan çift (B/3)	Caba	Mücerred	
1500	165	4730	905	2232	1116	482	161	308	462	
1541	163	6669	573	2062	1031	1846	615	1883	76	
1584	186	12762	309	2370	1185	3796	1265	4406	-	
Divriği kazası										
Yıl	Köy sayısı	Nefer	Çift	Nim	Nimçiftten çift (NÇ/2)	Bennak	Bennaktan çift (B/3)	Caba	Mücerred	
1530	117	2615	137	386	193	36	12	463	170	
1548	148	3785	209	446	223	124	41	577	812	
1569	118	5058	99	469	235	298	99	1092	825	
Tokat kazası										
Yıl	Köy sayısı	Nefer	Çift	Nim	Nimçiftten çift (NÇ/2)	Bennak	Bennaktan çift (B/3)	Caba	Mücerred	
1520	275	8106	392	2141	1071	638	213	2206	2286	
1554	272	13251	309	1515	758	525	175	5401	5022	
1574	310	21039	259	1574	787	1226	409	5367	9355	
Hüdavendigâr sancağı										
Yıl/ Birim	Köy sayısı	Nefer	Çift	Nim	Nimçiftten çift (NÇ/2)	Ekinlü Bennak	Bennak	Bennak- tan çift (B/3)		
1521		20037	1,931	2,012	1006	2,341	2,466	822		
1573	1457	39531	1,641	2,451	1226	2,031	8,056	2685		

Kaynak: BOA-TD-79; BOA-TD-287; TK-KKA-115; TK-KKA-14; BOA-TD-166; Barkan 1989; Gümüşçü 2001; Demir 2007

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, öncelikle bütün sahalarda çift sayılarında ciddi oranlarda azalma olurken, nim çift sayıları ve bennâk sayıları artmaktadır. Bu durum daha önceki bir çalışmamızda ele alınmış ve orada, çift topraklarının parçalandığı, kanunen yasak olmasına rağmen uygulamada toprak parsellerinin küçüldüğü kanıtlanmıştı. Bu parçalanma, reyanın elindeki toprakların küçüldüğünü ve buna bağlı olarak verim ve üretimin azaldığını ve dolayısıyla çift-bozanların arttığını göstermektedir⁶³. Bu hususu bir kenarda tutup, elimizdeki çalışma için işlenen bütün toprak miktarları toplanarak "işlenen tüm tarım alanları" hesaplanmış ve böylece, üç tane bennâk bir çift eder öngörüsü üzerinden toplam tarım alanının miktarları tespit edilmiştir. O dönemde işlenen tarım toprağı miktarları bulunduktan sonra, tarım toprağı-nüfus ilişkisi kurularak aşağıdaki tablo üzerinden arz-talep dengesi ile bir kıyaslama yapılarak bu düşüncemiz test edilmiştir.

⁶³ Erdoğan Öznlü ve Gümüşçü 2016, s.47-50.

Tablo 5- Toplam tarım alanları (Çifte dönüştürülmüş tarım toprağı miktarları, çift, nim çift (NÇ/2) ve bennâk (B/3) toplamları) ile nüfus ilişkisi.

Tarih	XVI. yüzyıl başları			XVI. yüzyıl sonları		
	Toplam çift	Toplam nefer-hane	Nüfus/ Tarım alanı	Toplam çift	Toplam nefer-hane	Nüfus/ Tarım alanı
Manisa	798	3300	4.13	1055	6461	6.12
Konya	1369	5139	3.75	2267	13280	5.85
Sivas	596	6142	10.30	955	15081	15.79
Larende	2182	5431	2.48	2759	14810	5.36
Divriği	342	2615	7.64	433	5058	11.68
Tokat	1676	8106	4.83	1455	21039	14.45
Hüdavendigâr	3759	20037	5.33	5552	39531	7.12

Kaynak: BOA-TD-79; BOA-TD-287; TK-KKA-115; TK-KKA-14; BOA-TD-166; Barkan 1989; Gümüşçü 2001; Demir 2007

Bu tabloda açıkça görüldüğü gibi, resm-i çift vergisi en fazla olan Rum eyaleti içerisinde kalan sancaklarda birim tarım alanına düşen nüfus, batıya göre neredeyse iki kat fazla olup 10'un üzerindedir. Haliyle toprak üzerindeki nüfus baskısı fazla, toprak arzı yetersiz ama talep çoktur. Oysa batıya gidildiğinde, durum tam tersine dönerek, birim tarım alanına düşen nüfus azalmaktadır. Üstelik buralarda tarım alanlarının fazla olduğu düşünülürse, toprak arzının fazla ama talebin düşük kaldığı görülmektedir.

Yukarıda verilen bilgilere göre, bölgesel farklılıklar bulunsa da resm-i çift vergisi Anadolu'nun batısından doğuya gidildikçe artmaktadır. Bu tablo içerisinde detaya bakıldığında, ortaya şöyle garip bir durum çıkmaktadır: Sivas'ta nüfus ve köy sayısı fazla olduğu halde çift sayısı son derece az, Manisa'da nüfus ve köy sayısı az olduğu halde çift sayısı en fazla ve Konya'da ise hem nüfus ve köy sayısı hem de çift sayısı ortada bir yerdedir. Üretilen buğdayın fiyatlarına bakılırsa, verim ve üretimin fazla olduğu Manisa'da fiyatın fazla olmasına rağmen, üretim ve verimin çok düşük olduğu Sivas'ta rakam daha düşüktür. Üstelik Sivas'ta "iki baştan" uygulaması çerçevesinde öşür oranı da Manisa'nın iki katıdır. Bir de göçlere bakıldığında, Manisa ve Konya'da göçlerin (adı geçen şehirlere göçler yanında) dışarıya doğru olmasına karşın, Sivas'ta başka sancak ve kazalardan Sivas'a göç olduğu görülür ki bu durum, bugünkü anlayışımızla tamamen ters bir durum yaratmıştır.

Acaba bu ters durumun sebebi nedir? Yani toprak az, üretim az, verim az, öşür vergisi fazla, nüfus fazla ve köy sayısı fazla olduğu halde, Sivas'ta resm-i çift fazla iken, tamamen ters durumdaki Manisa'da resm-i çift neden düşüktür? Daha önce de belirtildiği gibi, farklılıkta elbette Osmanlı öncesi dönemden devralınan sistemdeki farklılıklar etkilidir. Ama acaba sadece bu tarihi faktör,

bu kadar ters duruma rağmen, aradaki vergi miktarının bu kadar farklı olmasını açıklamaya yeterli midir? Yeterli değilse sebep nedir?

Bize göre yeterli değildir ve mahalli uygulamaların bu kadar farklı olmasında etkili olan mekânsal faktörlerden biri, belki de tek sebebi, nüfus-tarım toprağı miktarı arasındaki ilişkidir. Daha doğrusu tarıma ve tarım toprağına olan bakış, yani zihniyettir. Bize göre o dönemde nüfus ile tarım toprağı arasındaki ilişki, bugünkü ekonomi kuralları içerisinde bulunan "arz-talep" ilişkisine benzemektedir. Yani talep fazla ve arz az olduğunda fiyatlar yükseliyor, tersi durumda azalıyordu. Gerçi, mülkiyeti devlete ait olan toprakların her anlamda birebir bu ilişki çerçevesinde olmadığı bir gerçektir, ama bu ilişkiye benzer olduğu iddia edilebilir. Zira, Osmanlı dönemi zihniyet dünyasında bulunan ve aşağıda sebebi verilen düşünceye göre, o dönem meslekleri arasında "prestiji en yüksek" olan meslek ziraattır. Dolayısıyla bu çerçevede reaya arasında "işleyecek toprağına sahip olmak son derece prestijli bir durumdu". Hal böyle olunca da, hem reaya hem de sipahiler arasında bir şekilde bu prestije sahip olmak düşüncesi hâkimdi. Nitekim aşağıda o dönemin iki eserinden alınan bilgiler söylediklerimizi doğrular niteliktedir.

"*Ahlak-ı Alai*" müellifi Kınalızâde'ye göre adaletin gerçek manasıyla temin ve tesis edilebilmesi bazı şartlara bağlıdır. Bunlardan ilki ve en önemlisi "*eşitlik*"tir. Adaletin birinci şartı, halkın tamamını eşit tutmaktır. Zira halk, âlemlerle karşılaştırıldığında "*anâsır-ı erba'a*" adı verilen dört unsura benzer. Âlemin (dünyanın) şekillenmesinde nasıl dört unsur rol oynamışsa, ademin (insanın ve onun oluşturduğu toplumun) şekillenmesinde de dört unsur rol oynamaktadır. 1-Bunlardan birincisi, âlimlerin kadınların, kâtiplerin, hesap erbâbının, tabiplerin, şairlerin, müneccim ve mühendislerin oluşturdukları ehl-i kalemdir. Dört unsur içindeki suya benzerler; bunların hususiyetleri, mesleklerini icra ederken ilimlerini kullanmalarıdır. Su cisimlere hayat verdiği gibi, ilim de ruhlara hayat verir. 2-Cemiyeti oluşturan ikinci unsur ise, ehl-i şemşir (kılıç ehli)dir. Ümerâ (emirler, beyler, komutanlar) ve sipahi (asker) zümresi bu gruba girer. Bunlar kılıç, ok ve yaylarıyla ülkeyi ve dini düşmanlardan korurlar; eğer bu zümrenin kılıçlarının parıltısı olmasa, alem dalaletin karanlığına düşerdi. Bu bakımdan, ehl-i şemşir, dört unsur içinde ateşe benzer. 3-Üçüncüsü ise tüccar, sermaye sahipleri, meslek ve sanat erbabıdır; bunlardan tüccar zümresi, meşakkatli seferlere çıkıp uzak mesafelerden mal getirerek insanların geçimlerini sağlarlar. Sanat erbabı ise, gece gündüz çalışır, sanat ve zanaat için gerekli olan malları temine derler. İnsanlar bunların çalışmaları sayesinde ihtiyaçlarını karşılar. Bu zümre de havaya benzer. 4-Ve nihayet dördüncü zümre, tarımla uğraşanlardır (ziraat-gerler ve ekinciler). Bunlar toprağı işleyerek, yetiştirdikleri ürünlerle, insanların gıdalarını temin ederler. Hakiki kazanç sahipleri bunlardır. Diğer tabakalarda yer alan insanlar,

bunların yetiştirdiklerini yer ve aralarında paylaşır, ülkeyi idare ederler. Bu zümre, anâsır-ı erba’adan toprağa benzer. Nasıl ki, toprak olmayınca, varlıkların hiçbirisinin olması mümkün değilse, aynı şekilde, bunlar olmadan cemiyetin vücut bulması ve varlığını sürdürmesi de mümkün değildir.⁶⁴

Bu bağlamda “*Kabusnâme*” yazarının, oğlu için yazdığı nasihatlerde söyledikleri de dikkat çekicidir: “*Eğer günün birinde vezir tayin olunursan aklın, fikrin ziraat işlerini islah etmede olmalıdır. Zira iyi bir hükümet silahlı kuvvetlerle emniyet altına alınır, silahlı kuvvetler ise altınla tutulur, altın ziraatle elde edilir ve ziraat ise köylüye adalet ve hakkaniyet dairesinde verilmesi icap edenin verilmesiyle kalkandırılır*”.⁶⁵

Teorik temelleri benzer eserlerde açıklanan bu durum, tarıma ve toprak sahipliğine ilgiyi arttırmış olmalıdır. Gerçekten de belgelerden elde ettiğimiz verilere göre, sipahilerin toprağı uygun olmayan reaya elinden alarak, daha uygunlara verirken alınan “*resm-i tapu*” bedellerine bakılırsa, söylenenlerin uygulamada geçerli olduğu hemen dikkati çeker.

Bilindiği üzere “*resm-i tapu*” uygulamasında devlet, elindeki tarım arazilerinin tasarruf hakkını, tevarüs hakkını da içeren bir uygulamayla “çiftlik” ünitesi ya da dönüm hesabı üzerinden “*tapu resmi*” veya “*resm-i dönüm*” karşılığında köylülere devretmekteydi. Bu uygulamada çiftlik miktarı olan yerin “*resm-i tapu*”sunu piyasa koşulları gereği belirlenmekte, buna göre timar sahibi, vakıf mütevellisi ya da âmiller, tapuya müstahak toprağın tasarruf hakkını, ya, “*bi-garez müslümanların*” yapacağı takdir sonucu veya “*il verdiği tapu ile*”, yahut da müzayede ile talep edenlere satmaktaydı. Dolayısıyla bu noktada tapu resminin, belirlenmiş, standart bir fiyatının olmadığını söylemek gerekir. Devlet, zaman zaman bu meblağı belirli hale getirmeye çalışmışsa da sipahilerin ve âmillerin itirazı üzerine bundan vazgeçilmiştir.⁶⁶

Gerçekten de *resm-i tapu* miktarlarına baktığımızda alınan vergilerin miktarında oldukça değişken bir durumun bulunduğu söylenebilir. XVI. yüzyılda Maraş sancağında 7 akçe ile 100 akçe arasında⁶⁷ Malatya sancağında deştbâni vergisi ile birlikte tek kalemde yazılmış bir biçimde 10 akçe ile 160 akçe arasında değişkenlik göstermektedir.⁶⁸ Bazı sancaklarda da Malatya’da olduğu gibi, deştbani veya bad-ı hevâ ve *resm-i arûs* ile birlikte mütalaa edildiğinden -Çemişgezek sancağında olduğu gibi- kesin bir vergi meblağına

⁶⁴ Unan 2004, s.218-220.

⁶⁵ Unan 2004, s.216.

⁶⁶ Koç 2012, s.141.

⁶⁷ Yinanç ve Elibüyük 1988, s.43, 47, 49, 55, 57, 76, 78, 85, 86, 89, 103, 110, 114, 120, 124, 126, 133, 136, 175, 187.

⁶⁸ Yinanç ve Elibüyük 1983, s.44, 45, 47, 51, 50, 52, 53, 55, 57, 58, 63, 65, 67, 72, 278, 302, 305, 307, 309, 397.

ulaşmak mümkün olamamaktadır.⁶⁹ Celalzâde kanunnamesinde ise “*ve defterde bad-ı heva deyü kaydolan cürm ü cinayet ve resm-i tapu ve haricden gelen kışlayan kimesnelerden altışar akçe resm-i duhandır*” denilmektedir.⁷⁰ Dolayısıyla resm-i tapunun miktarı için belli bir meblağ maalesef söylemek mümkün görünmemektedir.

Klasik anlayışa göre “resm-i tapu” çiftlik miktarı kadar bir araziden elde edilen ürünün bir yıllık maliyetidir. Bu maliyetin de toprağa, bölgeye, arazinin durumuna göre değişebilirdi. Kanunnameler, bu meblağın “bir yıllık mahsul bedeli” olduğunu ifade etmekle birlikte miktarı konusunda açıklayıcı bilgi ihtiva etmemektedirler. Ancak genelde belirli bir oranda olan “resm-i tapu” miktarının XVI. yüzyılın sonlarına doğru olağanüstü bir artış gösterdiği görülür. Yunus Koç’un şeriye sicillerine yansıyan tereke ve alım-satım kayıtlarına dayalı olarak yaptığı incelemeye göre, 1530’larda çiftlik miktarı bir yerin “resm-i tapu”su ortalama 300-600 akça arasında iken yüzyılın ortalarında 450-1250 akça olmuş, yüzyılın sonunda ise 4500-8000 akça arasında bir meblağa yükselmiş, bu durum sonraki yıllarda da devam etmiştir. Yine onun tespitlerine göre benzer durum öküz fiyatlarına ve buğday fiyatlarına da yansımıştır. Meselâ Bursa kazası köylerinde 1530’larda 300 akça civarında olan bir çift öküzün fiyatı, yüz yılın sonlarında 1000 akçaya kadar çıkarken, XVI. yüzyılın başlarında Bursa müdüyle bir müd buğday 60-80 akçadan işlem görürken yüzyılın sonlarında bu rakam 300 akçaya çıkmıştı. Bu ve diğer etkenler doğal olarak hane başına düşen çiftlik miktarında düşüş yaşanmasına yol açmış, bir diğer ifadeyle çiftçi ailelerinin ellerinde bulunan tarım topraklarının miktarı azalmış ve çiftçiler ekonomik olarak gittikçe fakirleşmişlerdir. Dolayısıyla bu durumda nüfusa göre yetersiz kalan ekilebilir arazilerin elde edilmesi ve çift veya yarım çiftlik olan toprakların tapuya alınmasını gittikçe zorlaştırmış, ekilebilir araziye talebin artması ise bu arazilerin fiyatlarının artmasını beraberinde getirmiştir. Bu durumda köylüyü “zemin”leri tasarruf etmeye yönlendirmiştir. Bu durumun en önemli sonucu ise köylünün ya yeniden konar-göçer olması veya kasabalara göç etmesi ya da diğer arazilerde tarım işçisi/ortakçı olarak çalışmaya zorlanması şeklinde tecelli etmiştir. Dolayısıyla genel olarak bu durumun Celali isyanlarının da etkisiyle köylülerin tarımı bırakıp başka işlerle meşgul olmaya başlamasına, yerlerini terk etmelerine sebep olduğunu söylemek hiç de yanlış olmaz.⁷¹

Bu bilgilerden hareketle, Osmanlı dönemi Anadolu’sunda, sancakların yer şekilleri, iklim, doğal bitki örtüsü ve toprak şartlarının etkisiyle ortaya çıkan

⁶⁹ Ünal 1999, s.129.

⁷⁰ Akgündüz 1991, s.414.

⁷¹ Koç 2012, s.142-147.

tarımsal verim ve nihayet tarım arazilerinin toplam miktarları, Osmanlı öncesi uygulamaları da dikkate almak kaydıyla vergilendirme politikasını belirlemiştir diyebiliriz. Özellikle mekânsal şartlar başlığı altında toplayabileceğimiz bu faktörlerden tarım arazisi miktarının azlığı ve fazlalığı, bugünkü manada olmasa da bir “arz-talep” dengesinin oluşmasına bağlı olarak vergilerdeki miktarın belirlenmesinde etkili olmuş görünmektedir. Yani, tarım toprağı miktarı az olsa da, tarımla uğraşmak prestijli bir statü kabul edildiğinden nüfusun fazlalığına bağlı olarak toprağa ilgi artmış, bu da vergiyi yükseltmiştir. Oysa toprak fazla ve nüfus da nispeten az olduğu durumlarda tersi gerçekleşmiş ve vergi miktarı düşmüştür.

Yukarıda belirtilen tarım toprağı ile nüfus arasındaki ilişkinin bölgesel farklılıkları doğrudan ve dolaylı olarak göçleri de etkilemiş görünmektedir. Yani, bu durumun (hem çift başına düşen nüfusun batıda az olması hem de verginin az olması) doğal bir sonucu olarak, Anadolu’nun orta ve doğu kesimlerinden bu bölgeye doğru göçlerin yaşanmasına yol açmıştır. Aşağıdaki belgede verilen bilgiler bu sonucu kanıtladığı gibi, Ahmet Refik tarafından konar-göçerler ile ilgili aynı türden belgenin verilmesinden de anlaşılacağı gibi, özellikle konar-göçerler arasında doğudan batıya göçler yaşanmıştır. Bu göçün yerleşik nüfus üzerine nasıl bir etkisi olduğu henüz bilinmemektedir ama, dolaylı bir şekilde etkilenerek aynı sürece dâhil oldukları tahmin edilebilir. Nitekim Manisa şer’iyye sicilinde geçen bir kayıt bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Bu kayıt, Anadolu, Maraş, Sivas, Erzurum ve Halep eyaletlerinden gelip Manisa’da 10 yıldan beri oturanlar ile ilgilidir. 1610 tarihli bu hükümde yerleşen, yerleşmeyip “serseri gezen” reyanın ve bir yer yurt edinenlerin de yurtlarını satarak eski yerlerine geri gönderilmeleri, ancak 10 yıldan fazla bir süredir oturanlar için bu hususun geçerli olmadığı üzerinde durulmaktadır.⁷²

Gerçekten de özellikle konar-göçerler arasında, Suriye tarafından Doğu Anadolu’ya, buradan da orta ve batı Anadolu’ya doğru ciddi bir nüfus hareketlenmesi olduğunu gösteren çok sayıda belgeyi, sadece A. Refik tarafından hazırlanan “Anadolu’da Türk Aşiretleri” isimli kitapta dahi görmek dikkat çekicidir. Mesela, bu kitaptaki H. 1022 tarihli 121 nolu belge, şamlılar aşiretinin Yeniil topraklarına geldiğini; H. 1022 tarihli 124 nolu belge Diyarbakir’de yaylayıp kışlayan Bozulus’a tabi cemaatlerin Anadolu eyaletine geldiğini; H. 1023 tarihli 127 nolu belge, yine Diyarbakir çevresindeki Mamalu aşiretinin Aksaray, Eyübili’ne geldiğini; H. 1102 tarihli 147 nolu belge, Halep ve Adana taraflarındaki Danışmenli Türkmenlerin Balıkesir ve Sığla sancağına iskân edilmelerini; H. 1102 tarihli 154 nolu belge Rakka havalisine iskân olunan aşiretlerin Anadolu’ya dağıldıklarını; H. 1103 tarihli 157 nolu belge

⁷² Gökçen 1946, s.81-82. (Manisa şer’iyye Sicili, No 28, 330 / 1, Vesika 70).

Anadolu'nun garp taraflarına yerleştirilen aşiretlerin tanzimini ve H. 1113 tarihli 181 nolu belge, Sandıklı ve Uşak taraflarına gelen Yeniil Türkmenlerinin kendi yerlerine gönderilmesi için hazırlanmış kayıtlardır.⁷³

Aynı bilgi, O. Usta tarafından yapılan bir araştırmada; "*Türkmen aşiretlerinin doğuya Safevi topraklarına doğru hareket ettiği XV. ve XVI. yüzyılların aksine; XVII. yüzyıl Türkmen nüfusun doğudan batıya Ege sahillerine doğru ilerlemesine, hatta Rodos, İstanköy gibi Ege adalarına dahi Türkmen nüfusun yerleşmesine varacak bir hareketliliğe sahne olmuştu. Kezâ, Danişmendli Türkmenleri XVII. yüzyıldan itibaren "Rum Evi" ve "Aydın Evi" olmak üzere iki gruba ayrılmıştı. Rum Evi'ne bağlı olanlar Amasya, Tokat, Sivas üçgeninde; Aydın Evi'ne bağlı olanlar ise Aydın, Kütahya ve Afyon civarlarında dolaşıyorlardı*",⁷⁴ ifadeleriyle de teyit edilmektedir.

Sonuç

Buraya kadar verilen bilgiler ışığında, öncelikle Osmanlı topraklarında uygulanan resm-i çift ve ilgili konuların sanıldığından çok daha fazla bir çeşitliliğe sahip olduğu görülmektedir. Sadece alınan vergi miktarında değil, çift ile ilgili bütün uygulamalara yansımış olan bu çeşitliliğin tek sebebi, bize göre "önceki yönetimler"den kaynaklanmış gibi durmamaktadır. Başta tarım alanı miktarı ve mekânsal bazı özellikler olmak üzere, başka bazı faktörlerin de etkili olduğu bu husus, elinizdeki çalışmada bütün cepheleriyle aydınlatılamasa da, en azından bu konuda bir tartışma başlatarak, ileride yapılacak araştırmalar için belli bir hedef göstermiş durumdadır.

Sonuç olarak, buraya kadar verilen bilgilerden çıkarılabilecek hususları şöyle ifade etmek mümkündür:

1. Osmanlı topraklarında çift vergisi, yerine ve zamana göre değişmekle birlikte 6 ile 100 akçe arasında değişebilmekteydi.

2. Çift resmi, köylünün sipahiye karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu yedi hizmetin nakde çevrilmiş şekliydi. Eski feodal yükümlülüklerin paraya dönüştürülmesi, yeni fethedilen yerlerin Osmanlı kimliği ile entegrasyonunu kolaylaştırmıştır.

3. Çift vergisi, bölgesel anlamda oldukça fazla farklılık göstermektedir. Bunun başlıca sebeplerinden biri, Osmanlıların, Doğu Anadolu'da ve Suriye'de çift resmini bir takım eski ağır vergilerin karşılığı olarak koymaları ve bu yüzden de oranın yüksek bulunduğudur. Anadolu'da çift resminin 33 akçeden fazla olduğu yerlerde, sancakbeyi ve subaşı için hisse ilave edilmiş olduğunu söylemek gerekir.

⁷³ Ahmed Refik 1989.

⁷⁴ Usta 2012, s.54.

4. Zamana ve mekâna göre değişmekle birlikte tarımsal arazilerin yokluğu veya çok az olduğu durumda, Osmanlı yönetimi çift vergisinden ya tamamen vazgeçmiş ya da, reayadan aldığı vergide indirim gitmiştir. Yani devlet, reayanın hastalık, fakirlik ve gücü yetmeme durumunda vergiden muaf tuttuğu gibi, reayanın yaşadığı mekânı da dikkate alarak resm-i çifti ya almamış, ya da aldığı miktarda indirim yapmıştır.

5. Resm-i çift vergisinin bölgesel farklılığında tarihi faktörler yanında mekânsal şartlar da etki yapmış, özellikle arz-talep dengesi koşulları bu verginin azalıp artmasında rol oynamıştır.

6. Nüfus-toprak ilişkisi bağlamında bakıldığında, toprağın ihtiyacı karşılayamaması, tarlaların parçalanması, arazilerin fiyatlarının artması ve özellikle Celali isyanları gibi faktörler, köylünün buldukları yerleri terk etmelerine sebep olmuştur.

7. Resm-i çiftin miktarları bölgesel anlamda değişiklik göstermekle birlikte II. Bayezid dönemine ait umumi kanunnamesindeki şu ifade oldukça dikkat çekicidir: “*Serbest olmayan sipahi timarından yirmi yedi akçesi sipahinindir ve on beş mirlihanın sancak ve ba’zı nevâhide sipahi yirmi yedi akçe aldıkda sancakbeği ancak on akçe alır*”.⁷⁵ Bu kayıt ve muhtelif sancaklara ait kanunnameler üzerinde yaptığımız araştırma sonucunda serbest olmayan timarlarda sipahinin hakkının 24-28 akçe arasında değiştiği görölmüştür (Gerede 24, Hamid 27, Bolu 28 akçe). Bu genellemeye sadece Ankara sancağı uymamakta ve sipahinin hakkının 31 akçe olduğu görölmektedir.⁷⁶ Dolayısıyla bu verilerden çift vergisinin esas itibarıyla bahsi geçen rakamlarda seyrettiğini söylemek mümkündür.

8. Özellikle konar-göçerler arasında yaygın olsa da, elbette diğer faktörlerin de etkisiyle Anadolu’nun doğusundan batısına doğru göçlerin yaşanmasında resm-i çift vergisi miktarının doğudan batıya azalması etkili olmuşa benzemektedir.

⁷⁵ Akgündüz 1996, s.504.

⁷⁶ Akgündüz 1992b, s.68.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Kaynakları

a. Basılmamış Kaynaklar

- BOA-TD-117 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mufassal Tahrir Defteri (Ankara), No:117
- BOA-TD-79 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mufassal Tahrir Defteri (Sivas-Tokat-Kırşehir), No:79
- BOA-TD- 287 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mufassal Tahrir Defteri (Sivas-Tokat), No:287
- TK-KKA-115 Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Mufassal Tahrir Defteri (Saruhan), No:115
- TK-KKA-14 Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Mufassal Tahrir Defteri (Sivas-Tokat), No:14

b. Basılmış Kaynaklar

- BOA-MVAD-438 *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, 937/1530, I, Kütahya, Kara-hisâr-ı Sâhib, Sultan-önü, Hamid ve Ankara Livâları, -Dizin ve Tıpkıbasım-, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993.*
- BOA-TD-166 *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530), Hüdvendigâr, Biga, Karesi, Saruhân, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.*

2. Makale ve Kitaplar

- Acun 2006 Fatma Acun, *Karahisar-ı Şarkî ve Koyluhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ahmed Refik 1989 Ahmed Refik (Altınay), *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Akgündüz 1990a Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 1. Kitap *Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Akgündüz 1990b Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 2. Kitap *II. Bâyezid Devri Kanunnâmeleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Akgündüz 1991 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 3. Kitap *Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Akgündüz 1992a Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. Kitap *Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım*

- Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler (I)*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Akgündüz 1992b Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 5. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri (I), Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Akgündüz 1993 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 6. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri II. Kısım Eyâlet Kanunnâmeleri (II), Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Akgündüz 1994a Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 7/I. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri (IV), 7/II. Kitap II. Selim Devri Kanunnâmeleri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Akgündüz 1994b Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 8/I. Kitap III. Murad Devri Kanunnâmeleri, 8/II. Kitap III. Mehmed Devri Kanunnâmeleri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Akgündüz 1996 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 9. Kitap; I. Ahmed, I. Mustafa ve II. Osman Devirleri Kanunnâmeleri (1012/1603-1031/1622), Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Arcak ve İmsel 1970 Ali Arcak ve Tevfik İmsel, *Mera ve Yayla Davaları Köy Orta Malları İdari Sınır Anlaşmazlıkları*, Ankara.
- Arıkan 1983 Zeki Arıkan, "Hamid Sancağında Çift Resmî", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 1, s.36-59.
- Âşık Paşazade 2003 Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi* (haz. Kemal Yavuz - M. A. Yekta Saraç), İstanbul 2003.
- Barkan 1943 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları Kanunlar I*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Barkan 1979 Ömer Lütfi Barkan, "Çiftlik", *İA.*, Cilt III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.392-397.
- Barkan 1980 Ömer Lütfi Barkan, "Feodal" Düzen ve Osmanlı Timarı", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, Gözlem Yayınları, İstanbul, s. 873-895.
- Barkan 1993 Ömer Lütfi Barkan "Timar", *İA*, Cilt 12, MEB Yayınları, s.286-333.
- Barkan ve Meriçli 1989 Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri-I*, TTK yayınları, Ankara.
- Beldiceanu 1985 Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, (Terc. M. Ali Kılıçbay), Ankara.

Osmanlı Devleti'nin "Resm-i Çift" Uygulamalarını Yeniden Düşünmek

- Beldiceanu ve Nasturel 1992 N. Beldiceanu - P.Ş. Nasturel, "Les droits sur la terre de labour dans les Balkans et en Anatolie à l'époque ottomane (XIVe-XVIe siècles), *Südost-Forschungen*, L (1991), s.61-118.
- Bilge 2015 Sadık Müfit Bilge, *Sultan Sipahiler Köylüler İktisatçılar*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Bojaniç-Lukaç 1976 Duşanka Bojaniç-Lukaç, "De la nature et de l'origine de l'ispandje", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 68, s.9-30.
- Bulduk 2013 Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar Sancağı)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Çağatay 1947 Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler", *DTCFD*, V/I, s.483-511.
- Demir 2007 Alpaslan Demir, *XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Demircan 1996 Yasemin Demircan, *Osmanlı İdâresinde Taşoz*, Ankara.
- Emecen 1989 Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Emecen 1993 Feridun Emecen, "Çift Resmî", *DİA*, C. 8, İstanbul, s.309-310.
- Emecen 1996 Feridun Emecen, "Beylikten Sancağa: Batı Anadolu'da İlk Osmanlı Sancaklarının Kuruluşuna Dair Bazı Mülâhazalar", *Bulleten*, LX/ 227, s.81-92.
- Erdoğan 2004 Emine Erdoğan, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri'nin Analizi* (TÜSOKTAR Veri Tabanına Dayalı Bir Araştırma), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Erdoğan Özünlü ve Gümüşçü 2016 Emine Erdoğan Özünlü - Osman Gümüşçü, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Göç Aktörleri Olarak Çift-bozanlar", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 49, Sayı 1, s.29-56.
- Faroqhi 2001 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Genç 2002 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Gökçe 2000 Turan Gökçe, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gökçen 1946 İbrahim Gökçen, *16. ve 17. Asır Sicillerine Göre Saruhan'da Yürük ve Türkmenler*, Marifet Basımevi, İstanbul.
- Göyünç 1991 Nejat Göyünç, *XVI. Asırda Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Gümüşçü 2001 Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İlhan 2000 M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İnalcık 1993 Halil İnalcık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsümü”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Eren Yayıncılık, İstanbul, s.31-65.
- İnalcık 1998 Halil İnalcık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s.17-35.
- İnalcık 2000 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, 1300-1600*, Eren Yayınları, İstanbul.
- İnalcık 2012 Halil İnalcık, “Osmanlı Döneminde Balkanlar Tarihi Üzerinde Yeni Araştırmalar”, *AÜ. GAMER*, 1/1, s.1-10.
- Kayapınar 2002 Levent Kayapınar, “The Ottoman Conquest of the Morea”, *Mésogeois*, 17-18, s.5-24.
- Kayapınar 2005 Levent Kayapınar, “Mora’da Türkokratia’nın Kurulması”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II/kısım I, Ankara, s.3-21.
- Kayapınar 2011 Ayře Kayapınar, *Le sancak ottoman de Vidin du XVe à la fin du XVIe siècle*, İstanbul.
- Koç 2012 Yunus Koç, “16. Yüzyılda Tarımda Yatırım Maliyeti Sorunu ya da “Resm-i Tapu” ve Öküz Fiyatlarına Dair Bazı Gözlemler”, *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları* 17, s.139-148.
- Miroğlu 1990 İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Orbay 2011 Kayhan Orbay, *Osmanlı Çift-Hane Sistemi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Öz 1999 Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- Öz 2000 Mehmet Öz, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş ve Büyüme Sürecine Dair”, *Türk Yurdu - 700. Yılında Osmanlı*, C.19-20, S.148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, s.47-49.
- Öz 2007 Mehmet Öz, “Reaya”, *TDVİA*, C. 34, İstanbul, s.490-493.
- Özdeğer 1988 Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Unan 2004 Fahri Unan, *İdeal Cemiyet İdeal Devlet İdeal Hükümdar, Kınalızade Ali’nin Medine-i Fazıla’sı*, Lotus Yayınları, Ankara.

Osmanlı Devleti'nin "Resm-i Çift" Uygulamalarını Yeniden Düşünmek

- Usta 2012 Onur Usta, "Celaliliğin Türkmen Cephesi: 17. Yüzyılda Anadolu Kırsalında Türkmen Voyvodası ve Türkmenler", *Kebikeç*, 33, s.49-86.
- Uzunçarşılı 1970 İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- Ünal 1989 Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ünal 1999 Mehmet Ali Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ünal 2011 Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Veinstein 1981 Gilles Veinstein, "Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aşkırman en 1570", *Cahiers du Monde russe et soviétique*, c. XXII/2-3, s.242-289.
- Yinanç ve Elibüyük 1983 Refet Yinanç ve Mesut Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*, Ankara.
- Yinanç ve Elibüyük 1988 Refet Yinanç ve Mesut Elibüyük, *Maraş Tahrir Defteri (1563)*, C. I, Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara.
- White 2011 Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi, Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul.